

Äktenskapet som samhällsfundament och problem

I det tidigmoderna Europa gjordes analogier mellan grundläggande sociala enheter som det äkta paret, familjen och hushållet, och större gemenskaper som församlingen, riket och den föreställda gemenskapen mellan Gud och mänskligheten. I den lutherska världsbilden vilade Guds makt på det första budet – du skall inga andra gudar hava jämte mig – medan den världsliga makten utgick från det fjärde budet: du ska hedra din fader och din moder. Religionen utgjorde grunden för den tidigmoderna maktordning som jag vill kalla fadersväldet och som kännetecknades av en hushållskultur.⁷⁰

Äktenskapet betraktades i och med detta, på ett idémässigt plan, som helt grundläggande för samhällsordningen: hushållen, de små enheterna i det korporativa samhället, skapades ju genom giftermål.⁷¹ Denna världsbild bottnade i antika texter och jag lånar en beskrivning av idéhistorikern Ingrid Markussen:

Ethvert hus er altså en del af statens helhed. Derfor er det husets opgave at tage hensyn til helheden og opdrage kvinder og børn i overensstemmelse med statssystemet, så de videreudvikler statens helhed. Forholdet i ægteskabet og opdragelsen af børnene er fundamentale for dette.⁷²

Detta framstår, som jag pekade på i inledningen, som en självklarhet för riksdagsledamöterna på 1780-talet. De ansåg att samhällets ord-

ning och välfärd stod och föll med den äktenskapliga institutionen. Samtidigt var hushållen grundläggande ekonomiska, administrativa och politiska enheter: de var bland annat grunden för vissa typer av skatter, barnens utbildning, arbetets organisering och för politiskt inflytande. Allt detta spelade roll för hur äktenskapet diskuterades.

Föreställningen om äktenskapet som samhällets mest grundläggande enhet och analogin mellan hushållet och staten var, enligt historikern Suzanne Desan, grunden för den intensiva debatt om äktenskap och familjepolitik som fördes i samband med franska revolutionen. Det hade riktats kritik mot äktenskapet också under l’ancien régime men med revolutionen kom nya argument och familjerätten politiserades. Debatten i Frankrike fördes i de politiska institutionerna men också i pamfletter och tidningsinlägg. Den befolkades – som i Sverige och andra länder – främst av män med utbildning från de övre samhällsskikten. I Frankrike var många inlägg antiklerikala: reformisterna krävde att äktenskapet skulle omtolkas till ett civilt kontrakt som skulle kunna ingås och brytas av både mannen och hustrun. Individernas frihet och känslor uppvärderades och släktens inflytande skulle minska.⁷³ Även om det svenska riket – med viss dramatik – avsatte en kung och fick en ny konstitution 1809, genomgick det ingen revolution motsvarande den franska. Debatten om äktenskap var heller inte lika intensiv, även om det fanns vissa likheter: också i Sverige diskuterades lagarna om skilsmässa vid riksdagen 1809, och upplysningens idéer om människors (inklusive kvinnors) rättigheter fick röst även i den svenska debatten. Det första avsnittet i det här kapitlet handlar om hur äktenskapet länkades samman med samhället i stort i den svenska debatten. Jag kommer att visa att äktenskapet beskrevs som fundamentalt för samhällsekonomin och befolkningen men också med avseende på sedlighet och politisk integration. Dessa aspekter var tätt sammanvävda och genomsyrades alla av en religiös grundsyn, men analysen i detta avsnitt har ändå lagts upp så att jag i tur och ordning lyfter fram exempel på hur ekonomiska, moraliska respektive politiska aspekter betonades i debatten.

Mot bakgrund av äktenskapets ekonomiska, moraliska och politiska betydelse utpekades också hot och hinder mot äktenskapet

i debatten. Ett sådant var de olyckliga äktenskapen, vilka av vissa debattörer framställdes nästan som en epidemi som riskerade att män undvek det giftaståndet och förblev ungarlar. De olyckliga äktenskapen kom också upp i riksdagsdiskussionerna om skilsmässa 1809 där man frågade sig om de riskerade att underminera äktenskapet som institution. Den franska nationalförsamlingen bekymrade sig över män som inte tog ansvar för sina sexuella förbindelser, men de verkliga förförarna – de som utpekades som de huvudsakliga problemen – i den franska debatten var, enligt Desan, kvinnorna. De förförde männen och utgjorde ett hot mot den äktenskapliga institutionen. I den svenska debatten framstår istället männens agerande som det största problemet och i pamfletter och tidskrifter uttrycktes oro över män – oftast från de sociala över- och mellanskikten – som valde ungarlslivet, medan det bristande sexuella ansvarstagandet från allmogens män oftare tematiserades i riksdagsdiskussionerna. Vilken betydelse mäns civilstånd gavs för deras politiska position och hur ogifta män beskrevs som samhällsproblem står i fokus för det andra avsnittet i detta kapitel.

Andra problemformuleringar koncentrerades till sådant som beskrevs som hinder för äktenskap och då angreps ofta olika typer av lagar och regleringar. I 1734 års lag var åldersgränsen för giftermål för män tjuugoett år och för kvinnor femton och båda parternas samtycke krävdes, för kvinnan även hennes giftomans. Lagen räknade också upp en rad släktingar som inte fick gifta sig med varandra.⁷⁴ Därutöver krävdes, enligt kyrkolagen från 1686, att parterna hade tagit nattvarden och villkoret för det var i sin tur att de kunde läsa och uppvisade grundläggande kristendomskunskaper.⁷⁵ I övrigt fanns inga formella hinder mot giftermål i Sverige vilket skiljer sig från en del andra områden i Europa där tillgången till äktenskap kunde vara mer begränsad. I delar av Österrike krävdes tillstånd från lokala myndigheter för giftermål och tillstånden var beroende av de sökandes förmåga att försörja en familj. Enligt Elisabeth Mantl ansåg myndigheterna i det österrikiska Tyrolen i slutet av 1700-talet att endast de som ägde jord hade den förmågan. Äktenskapet var, som Mantl beskriver det, ett privilegium som förvägrades dem som befann sig

i en beroendeställning: "the landpoor and the landless" ansågs inte ha tillräckligt stora och säkra inkomster för att försörja en familj.⁷⁶

De hinder som beskrevs i den svenska debatten rörde ofta äktenskapsbildning i förhållande till försörjning. I praktiken, och i debatten, kopplades giftermål även samman med möjligheten för paret att bo och försörja sig själva. Giftna drängar och pigor var sällsynta långt in på 1800-talet⁷⁷ och under senare delen av 1700-talet kom en rad reformer som underlättade för obesuttna att ingå äktenskap och starta egna hushåll. De står i centrum för det tredje avsnittet i detta kapitel.

Kapitlets syfte är att belysa vilken roll äktenskapet tillskrevs i samhällsdebatten. Redan nu kan sägas att äktenskapet förekom både som ett mål i sig och som ett medel för att nå andra mål. När riksdagen diskuterade ett förslag om att införa fler skäl för skilsmässa vid 1809 års riksdag utgick debatten ifrån att lagen skulle bevara och stärka äktenskapet. Det var ett mål i sig. I 1700-talets många försök att stärka rikets jordbruk ansågs det viktigt att öka antalet arbetande händer. Ett sätt att göra det var att underlätta giftermål. Här var äktenskapet ett medel för att uppnå en större befolkning och ett starkare jordbruk.

En av 1700-talets främsta laglärda, den inflytelserika David Nehrman, publicerade föreläsningar om giftermålsbalken år 1747. I förordet konstaterade han att äktenskapet var instiftat av Gud och att det var grundvalen för det borgerliga samhället. "En var lär medgiva", skrev Nehrman, "att ett rikes välgång, till en stor del beror därpå, att giftermål förnuftigt begynnas, fastställas och slutas, samt, att var äkta maka, därvid i akt tager sin skyldighet."⁷⁸ I ett utskottsbetänkande fyrtio år senare hette det att "ordentliga giftermål" var en "grundpelare till samhällets bestånd och förkofran".⁷⁹ Äktenskapet betraktades allmänt som en naturgiven inrättning.⁸⁰ Här ställdes inte Gud och naturen mot varandra, utan naturen sågs som gudagiven vilket betonades i uttryck som "herrens och naturens visa fordringar" eller en "genom Naturen och Religionen helgad förening".⁸¹ Äktenskapet var således, enligt tidens tankesätt, såväl religiöst som naturligt och samhällsmässigt motiverat. Men det var också instiftat för människans skull, för individernas lycka och välfärd. Det var "det stånd som den allgode Skaparen stiftat till båda könens inbördes hjälp och

tröst under livets mödor” som en av ledamöterna i prästeståndet formulerade det år 1809.⁸² I det följande är det dock inte äktenskapets betydelse för makarna själva som står i centrum, utan den betydelse det tillskrevs för samhället i stort.

Äktenskapet som samhällets grundpelare – ekonomiskt, moraliskt, politiskt

Äktenskapet ansågs vara grundläggande för samhällsekonomin, inte minst för befolkningens storlek. Om människor inte gifte sig skulle ”samhället tyna bort och lagarna bli onödiga”, skrev Nehrman i förordet till sina föreläsningar om giftermålsbalken. Eftersom sexuellt umgänge före och utanför äktenskapet betraktades som synd och brott, var äktenskapet under 1700- och 1800-talen det enda sammanhang där människor tilläts uppfylla Guds uppmaning om att vara fruktsamma, föröka sig och uppfylla jorden på ett legitimt sätt. Enligt Nehrman var det också en del av äktenskapets syfte: ”Till den ändan träda man och hustru i hjonelag, att de med inbördes äkta kärlek och trohet, vilja vara varandra till hjälp, vid människosläkets ärliga förökande, barnens uppfostran och andra angelägenheter, som till hjonelaget höra.”⁸³ Sjuttio år senare uttolkade den rättslärdte filosofen Ebbe Samuel Bring giftermålsbalkens bestämmelser och beskrev, konkret och ovanligt krasst, den positiva lagens definition av äktenskapet som ”en förening, emellan en man och en kvinna, i kraft varav dessa personer kunna med varandra pläga köttsligt umgänge, utan att det anses för brottsligt”.⁸⁴ Problem med äktenskap innebar följaktligen också problem med befolkningstillväxten och det var allvarligt eftersom den tidens ekonomer betraktade befolkningen som en grundpelare för samhällsekonomin.⁸⁵

Enligt de kameralistiska idéer som var inflytelserika i Sverige under den period som studeras här, låg grunden för ett rikes styrka och välgång främst i dess naturresurser och befolkning. Äktenskapets vikt för befolkningstillväxten kom upp i många olika sammanhang. I den anonyma debattskriften *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål* ... från 1767 lade skribenten fram en kedja av samband:

Ett lands huvudolycka är brist på gott folk; folkbristen kommer av giftermåls förhinder och avsky för äktenskap. Vilken avsky förorsakas av äkta folks oordentliga sammanlevnad; men denna oordning kommer huvudsakligen av de äkta mäns försummelse eller oförståndiga åtgärd, vilka gudlöst begynna, oförsiktigt handhava och i alla mål vanhedra och illa berykta ett stånd, varpå likväl människo-släktets antingen timliga och eviga väl eller ve så mycket beror.⁸⁶

Den oordning och oordentliga sammanlevnad som åsyftades grundades framför allt i den fåfänga och inriktning på flärd och nöjen som författaren ansåg prägla tiden, främst städernas sociala över- och mellanskikt. När barnamord diskuterades i riksdagen 1786 lämnade friherren Gustaf Reuterholm in ett skriftligt yttrande som han inledde med meningen: ”En myckenhet av nyttiga liv utgör visserligen en stats förnämsta styrka, och deras bevarande tillika mänsklighetens värdigaste föremål.”⁸⁷ När det handlade om barnamord gällde diskussionen främst de arbetande klasserna. De hade förstås en större inverkan på befolkningstillväxten än de relativt små grupperna med högre social status, vilket också påpekades i den samtida debatten.⁸⁸

Vid riksdagen 1786 skrev lagutskottet att ”ordentliga giftermål äro de enda medel” som ger en stor befolkning.⁸⁹ En annan riksdagsledamot, kyrkoherden i Ockelbo Petrus Hillberg, betonade i ett memorial att lagarna måste motverka otukt och istället skapa möjligheter för ”lagliga och ordentliga äktenskaps ingående, som i en rätt ordning befordrar populationen, varuppå ett lands styrka och välmåga i synnerhet beror”.⁹⁰ De oordentligheter som omtalades i 1786 års riksdagsdebatt handlade främst om att män och kvinnor ur allmogen, särskilt drängar och pigor, hade sex innan de gifte sig. Deras barn bidrog i och för sig till befolkningstillväxt, men utan ordentliga giftermål ansåg de flesta att dessa barn skulle vara till mer kostnad och besvär än till nytta för samhället.⁹¹ Hur ordentliga giftermål skulle befordras diskuterades både i riksdagen och i den tryckta debatten, vilket jag återkommer till.

I sitt klassiska verk *Det mätbara samhället* från 1988 menar Karin Johannisson att 1700-talets befolkningspolitik fram till 1760-talet

enbart var kvantitativ, att den saknade kvalitativa, moraliska aspekter.⁹² Mot det invänder Monika Edgren i en studie från 2011 där hon visar hur kvinnor och män positionerades olika i den befolkningspolitiska diskursen och framhåller att befolkningspolitiken därmed hade en kvalitativ aspekt: den var genusspecifik. Om man – som jag och samtidens debattörer – lyfter in äktenskapet i den befolkningspolitiska diskursen blir de kvalitativa elementen tydliga. Äktenskapet ansågs inte bara vara grundläggande för befolkningens kvantitet, utan också för dess kvalitet: för människors moral, sedlighet och dygd. När Nehrman utvecklade sina resonemang om äktenskapets betydelse på 1740-talet, framhöll han att ”förnuftiga äktenskap” motverkade lösaktighet och andra olägenheter som kunde drabba ”den borgerliga sammanlevnaden” samt gjorde ”undersåtarna mera flitiga, nöjda och sediga”.⁹³ Liknande åsikter framfördes i debatten om fler skilsmässoskäl i riksdagen drygt sextio år senare. Enligt Olof Hambræus, präst och ledamot i lagutskottet, grundlade äktenskapet ”hela vårt släktes moraliska daning, all äkta kristlig och medborgerlig samfundsdygd, samt statens och samhällets därpå beroende väl och bestånd”.⁹⁴ I lagutskottets betänkande i samma fråga kan man bland annat läsa att

all annan förädling begynner och faller med denna [äktenskapet], så att där de härmed i gemenskap stående seder är goda, där bibehålla sig och förbättras de övriga, men där de förra fördärvas, där nedsjunka människorna mer och mer till brutalitet; och där försvinna efter hand, alla goda seder och samhällsdygder.⁹⁵

Goda äktenskapliga seder ansågs alltså förädla människor, medan fördärvade äktenskap brutaliserade dem.

Föreställningar om att goda eller lyckliga äktenskap var av stort värde för samhället återfinns även i rådgivande texter. I skriften *Moralisk afhandling om konsten att lefva lycklig i äktenskap* från 1807 lovprisade författaren lyckliga äktenskap och kopplade dem till samhällets välfärd:

Vad grundlägger väl säkrare statens lycka, vad sprider väl större sällhet över alla klasser av medborgare? Vad kan kraftigare befordra samtidens och eftervärldens väl, än lyckliga äktenskap?⁹⁶

Författaren framställde dygdiga makar – män och kvinnor – som ”statens styrka och heder, statens mest aktningvärda medlemmar”.⁹⁷ Tjugo år senare, i en riksdagsdiskussion om underhåll i samband med lägersmål, beskrev biskopen i Strängnäs, Pehr Thyselius, äktenskapet som ”det heligaste av alla människosläktets band, som icke blott utgör innersta knuten av samhälls föreningen, utan som bestämmer själva karaktären av mänsklighet”.⁹⁸ Föreställningen om äktenskapet som grunden för den samhälleliga gemenskapen återkommer jag till snart, här illustrerar Thyselius ord det goda äktenskapets betydelse som ett medel, eller en miljö, som befordrade goda seder.

Motsatsen beskrevs också. Olyckliga äktenskap och regler som innebar att äktenskapets helgd försvagades ansågs ha en rad negativa konsekvenser. Nehrman skrev att olyckliga äktenskap förvandlade dem ”som förr varit nyttiga borgare, till skadliga inbyggare”.⁹⁹ Deras uppförande och osämja ledde enligt Nehrman till allmän förargelse och skapade merarbete för rikets ämbetsmän. Förmodligen tänkte han här på det arbete som församlingspräster, sockenstämmor, konsistorieledamöter, domare och nämndemän skulle bedriva när äkta makar levde i osämja.¹⁰⁰ Det skedde med utgångspunkt i ett omfattande och detaljerat regelverk där olika instanser skulle ingripa med samtal, förmaningar, varningar och böter för att få sådana par att ändra sitt leverne.¹⁰¹ Ännu allvarligare var att de olyckliga äktenskapens negativa följder inte ens tog slut när makarna dog. Deras ”oförstånd och dårskap” gick nämligen i arv till deras barn. Nehrman förklarade: ”sådana olyckliga föräldrar försumma sina barns uppfostran, så att dessa i späda och yngre åren, varken tillhålls, att lyda Gud, överhet eller föräldrar, samt foga sig efter andras förnuftiga vilja; ej eller anföras de, att vid mognare ålder tjäna sitt fädernesland.”¹⁰²

I vissa sammanhang gjordes alltså skillnad mellan lyckliga och olyckliga äktenskap medan det i andra sammanhang var äktenskapet i sig, som institution, som diskuterades. Den här spänningen ställdes på

sin spets i 1809 års diskussioner om huruvida alla enskilda äktenskap (oavsett hur (o)lyckliga de var) borde bevaras för att gynna äktenskapet som institution. Motståndarna framhöll att ökade möjligheter till skilsmässa per definition skulle urholka äktenskapets helgd (se till exempel Faxes inlägg nedan). Förespråkarna ansåg snarare att dysfunktionella äkta par underminerade den äktenskapliga institutionen och i förlängningen hela samhället. En av dem som inledningsvis väckt frågan, ledamoten i högsta domstolen, sedermera presidenten i Svea hovrätt, Henning Adolf von Strokirch, menade att ”varje av naturens Herre inrättad ordning är helig och bör hållas i helgd”. Det gällde följaktligen äktenskapet ”varifrån bör rensas allt som vanärar denna inrättning, som gör den mindre allmänligen aktningvärd”. Och så avslutade han med: ”Men store Gud! Huru helgas ditt namn! Huru befordras din ära av kivande makar?”¹⁰³ Liknande resonemang fördes senare i ständernas gemensamma reformförslag. Inledningsvis konstaterades att lagen varit sparsam med skäl till skilsmässa ”med avseende på sedernas helgd och samhällsordningens vårdande”. Därefter fastställdes att äktenskapets grund fanns i makarnas inbördes aktning och att den yttre förbindelsen mellan makarna inte borde upprätthållas om den inre aktningen försvunnit. Om äktenskap bevarades i de situationer som lagförslaget pekade ut (det vill säga vid vissa brott och mental sjukdom) skulle det därför ”snarare motverka än befordra sedligheten”.¹⁰⁴ Debattörerna var ense om att den äktenskapliga institutionen måste bevaras, men oense om hur.

Äktenskapets betydelse för goda seder ansågs nära kopplat till makarnas uppgift som fostrare av framtidens undersåtar. Föräldrar skulle också vara föredömen för sina barn. I debatten om straffet för barnamord i 1786 års riksdag menade friherre Gustaf Reuterholm att alla ”goda exempel av stadga och trivsamt” och all ”ordning i uppfostransvägen” skulle försvinna om man avkriminaliserade utom-äktenskapliga sexuella relationer och lindrade straffen för barnamord. Inom några få generationer skulle då ”nationen [...] förvandlas till en vildjurshop”.¹⁰⁵ I riddarhusets behandling av frågan om skilsmässa 1809 framhöll Strokirch, med hänvisning till tjugofem års erfarenhet som domare, att barn som växte upp hos föräldrar som hatade

varandra och ständigt bråkade skulle komma att sakna moralisk bildning.¹⁰⁶ Exemplen kan mångfaldigas; i alla genrer jag har tagit del av, över hela perioden, beskrevs äktenskapet som en institution som var nödvändig för att upprätthålla goda seder och kristen moral.

Politiskt beskrevs äktenskapet som en sorts grundmodell för samhällelig gemenskap och maktordning. I ett inlägg i riksdagen 1809 beskrev Wilhelm Faxé, kyrkoherde, teologie professor, sedermera biskop i Lund, äktenskapet som ”en första bild av samhälle på jorden”. Det skulle utmärkas av enighet, tillgivenhet och oinskränkt förtroende och på det sättet ”lämna till efterdöme de första grunddragen för de större samhällens visa inrättning”.¹⁰⁷ Om fler skäl för skilsmässa tilläts fruktade Faxé att äktenskapet – ”denna genom naturen och religionen helgade förening” – skulle förlora sitt anseende och värde vilket i sin tur skulle få följder för staten:

Och manne icke detta har sitt mäktiga inflytande på staten? Är denna förening, som jag förut nämnt, en bild för andra inrättningar, huru snart skola icke dessa, i bredd med denna, även urarta – skaka – och omsider störtsas? Börjar man att förändra, omskapa, och efter tidens lättsinnighet dana det mindre, snart följer det större efter.¹⁰⁸

Bakom Faxés inlägg skymtar både tanken om äktenskapet som en modell för andra gemenskaper och föreställningen om att det nationella hushållet (det större) byggdes upp av enskilda hushåll (de mindre).¹⁰⁹ I högsta domstolens yttrande i frågan gjordes liknande paralleller när man pekade på att ”den husliga sammanlevnadens ordning” hade en ”mäktig och omedelbar inflytelse på samhällets ordning”.¹¹⁰ I de här diskussionerna var staten och samhället oftast synonyma, helt i enlighet med det kameralistiska tankegodset.¹¹¹

Ett annat resonemang som utgick från tidstypiska analogier mellan olika hierarkiska strukturer fördes av landshövdingen Axel Erik Gyllenstierna i riddarhuset år 1809. Enligt hans mening gick förslaget om fler skilsmässoskäl rakt emot religionens påbud och borde förkastas helt. Om adeln ställde sig bakom befarade han att andra skulle tro att adeln inte förstått de religiösa buden, tvivlade på dem, eller

– värst av allt – var så förmätna att de ansåg sig kunna sätta sig upp mot dem. Eftersom adeln utgjorde det första riksståndet, som skulle vara mest upplyst, kunde man enligt Gyllenstierna i så fall vänta sig att andra tog intryck av deras ställningstagande. I så fall hade man inget annat att förvänta sig av ”menigheten” än ”vanvördnad och olydnad emot den högste lagstiftarens bud och befallningar”, ”förakt för religionen” och självsvald:

och då man ville sluta från det större till det mindre, även ohörsamhet emot den världsliga överheten, som för befästande av sin innehavande makt och undersåtarnas däremot svarande plikt att dess befallningar åtlyda, från religionens bud hämtar sitt starkaste stöd.¹¹²

I Gyllenstiernas framställning skyddade äktenskapets helgd samhället från moralisk anarki. I likhet med Marx och många andra senare samhällsanalytiker betraktade Gyllenstierna religionen, i orubbad och traditionell form, som ett värn för den rådande maktordningen. Eftersom han tillhörde den världsliga överhet som med religionens hjälp höll menigheten och undersåtarna i schack, låg det således i hans, och riddarhusets, intresse att bevara äktenskapets helgd. Enligt hans mening skedde det bäst genom att inte tillåta fler skäl för skilsmässa.

Äktenskapet stod modell för samhällets gemenskap och dess maktförhållanden. Grundbulten i den tidigmoderna maktordningen var det fjärde budet: Du ska hedra din fader och din moder. Den lydnad och respekt barnen var skyldiga sina föräldrar gällde de underlydande i alla maktförhållanden. I Svebelius katekes från 1687 – normgivande inom 1700-talets offentliga undervisning – frågades: ”Vad förstås med fader och moder?” Svaret var: ”Våra föräldrar, svärfader, svärmödrer, fosterfäder, överhet, lärare, husbönder, samt alla andra som sig faderligen om oss vårda.”¹¹³ Samma sätt att se på makten uttrycktes i en redan citerad passage av Nehrman där han menade att föräldrar i olyckliga äktenskap försummade sina barns uppfostran så att barnen varken lärde sig lyda Gud, överheten eller föräldrarna. Överheten, kungen i riket, prästerna i församlingen och föräldrarna i familjen, hämtade alltså sin legitimitet från samma källa. Men tidens förstå-

else av det fjärde budet innebar inte bara att de underlydande skulle lyda utan också att de överordnade skulle visa faderlig omsorg om sina underlydande.¹¹⁴ En kristlig omsorg om den lilla gemenskapen innebar enligt detta tänkande även en omsorg om det allmänna bästa.

I 1786 års riksdagsdebatt finns det uttalande som fått bli titel på den här boken. På agendan stod Gustav III:s strafflindringar och förändrade hantering av barnamordsbrott, de så kallade barnamordsplakaten. En del ansåg att reformerna lett till fler barnamord och därför borde avskaffas, andra tyckte snarare att de var otillräckliga. En grundtanke i debatten var att många barnamord motiverades av den skam som förknippades med en utomäktenskaplig graviditet.¹¹⁵ Ett syfte med Gustav III:s reformer hade varit att minska den skammen. Ogifta kvinnor skulle få resa från sin hemort och föda i hemlighet och de skulle inte pressas att uppge barnafaderns namn. Barnen skulle kunna omhändertas och växa upp på barnhus.¹¹⁶

Under 1700-talet var föräktenskapligt sex (så kallat lönskaläge) ett brott och både mannen och kvinnan straffades med böter eller – om de saknade resurser – med kroppsstraff. Vid riksdagen 1778–1779 hade det framförts ett (då ganska radikalt) förslag om att lönskaläge helt borde avkriminaliseras och bara föras inför rätta som civilmål, initierat av den ogifta modern om hon ville få underhåll av fadern.¹¹⁷ Frågan fortsatte diskuteras och förslaget upprörde många, bland andra Bengt Ferrner, professor i astronomi och matematik, tillika kansliråd och medlem av lagutskottet vid 1786 års riksdag. I ett skriftligt utlåtande framhöll han att om man gjorde mindre skillnad mellan sex innanför och utanför äktenskapet, det han kallade ”den ordentliga och oordentliga parningen”, skulle det få allvarliga följder. Han startade sitt resonemang med att konstatera att ”ordentliga giftermål äro de enda medel, varigenom ett samhälle kan bliva rikt på medborgare och mäktigt”. Det krävde endast att samhället möjliggjorde för föräldrarna att försörja sig och sina barn (något jag återkommer mer till senare). Försörjningen var dock sällan enkel att ordna och om lagen dessutom öppnade ”lätta utvägar att fullgöra naturens drift” utanför den äkta sängen, kunde man, enligt Ferrner, inte förvänta sig ”tidiga och ordentliga giftermål”. Tvärtom, samhället skulle då uppfyllas

”av en myckenhet barn” som antingen skulle dö som spädbarn eller ”uppfödas på statens bekostnad”. Man skulle, med Ferrners ord, skapa ett system som ”fördärvar så mycket mera samhället, som det uppmuntrar både lättja och lösaktighet”. Om ingen skillnad gjordes mellan utom- och inomäktenskapliga relationer, skulle all ”håg för ordning” försvinna. På ett konkret plan innebar lagstiftningen, enligt Ferrner, att namnet på ”manspersonen som lägrat ett kvinnfolk” inte behövde efterfrågas och att mannen därmed kom undan de ”olägenheter som följa äktenskapet”. Mot den bakgrunden fortsatte Ferrner med att konstatera att en lösaktig man, som alltså kunde följa sin drift helt utan negativa konsekvenser, vore oförståndig om han ”någonsin tänkte på giftermål, att därigenom fästa sig vid staten, då han nu får leva så gott som utom staten på samhällets bekostnad”.¹¹⁸

I Ferrners värld inordnade alltså äktenskapet människor i den ordnade politiska gemenskapen, i staten. Uttrycket ”fästa sig vid staten” är aktivt; det var något mannen gjorde. Männen bar alltså ansvaret för att hålla samman staten och samhället och giftermål var medlet. Ferrner satt i lagutskottet och delar av hans utlåtande som gavs ut i maj 1786 användes i lagutskottets betänkande över propositionen om barnamord som kom i juni samma år. Just den delen som refererats ovan återfinns nästan ordagrant i utskottsbetänkandet, inklusive formuleringen om att fästa sig vid staten.¹¹⁹ Det talar för att Ferrners världsbild delades av andra och att hans argumentation ansågs så övertygande att den kom att bli del av ständernas officiella ställningstagande i frågan om straffet för barnamord.

Att äktenskapet skapade ett band mellan staten och dess invånare formulerades även av andra. År 1786, i samma debatt som Ferrner, framhöll Reuterholm att man omöjligen kunde upphäva den ”parningsdrift, som naturen till människosläktets bibehållan hos bägge könen inplantat”. Däremot var det, av olika skäl, svårt att ”nyttiggöra denna naturens drift, genom främjan av lagliga giftermål”.¹²⁰ Äktenskapet sågs i det sammanhanget som en inskränkning av människors frihet, eller, med Reuterholms ord, en begränsning av ”det medfödda begäret att leva oinskränkt”. Mot dessa, ”människoartens obändiga nycker”, hade ”naturen och lagstiftnings klokhet tillskapat det all-

männaste och samhället mest gagnande tvång”: giftermål.¹²¹ En av lagens uppgifter var alltså att se till att människors sexuella lust kom till nytta i samhället. Genom giftermål skulle människor inordna sig i en institution där de var skyldiga att försörja sig själva och sina barn, uppfostra barnen och leva som deras föredömen. Genom giftermålet levde de ett liv som gynnade såväl den egna familjen som det allmänna.

Även utanför riksdagen uttrycktes liknande föreställningar. I skriften *Moralisk afhandling* ... från 1807 förklarade författaren att det var äktenskapet som kopplade människor till staten: ”Från den stund man och kvinna utgöra en familj i staten, ett husligt samfund, från samma ögonblick åligger dem ock, att med redlighet och nit uppfylla den enskilda sammanlevnadens plikter.”¹²² Tjugo år senare reflekterade en anonym författare om giftermål och framhöll att mannens ”hela värde visar sig sedan han även kommit inom det husliga livets verkningsskrets”. Först då kunde han utöva ”medborgsmannens plikter” och ”kvinnan där allraförst griper in i det stora hela, och som maka och mor uppfyller sin rätta bestämmelse”.¹²³ En man blev, förklarade han, som make och far ”huvudperson i det lilla samhälle, vilket, i förening med flera dylika utgör det stora hela, eller vad vi nu vanligen kalla stat”.¹²⁴

Mannen blir nu [som gift] på dubbelt eller flerdubbelt sätt av betydelse för samhället: ty han verkar icke blott på det närvarande, genom sina handlingar och krafter som medborgare och ämbetsman, utan han verkar även på det tillkommande, och i detta senare fall huvudsakligast genom den uppfostran han ger sina barn. Mannen bör således i denna mer betydande och viktiga levnadsställning fästa sin uppmärksamhet icke blott på egen fördel, utan i synnerhet på det allmänna.¹²⁵

Genom giftermålet blev mannens (och hustruns) agerande alltså avgörande inte bara för dem själva, utan också för deras barn och därmed för framtiden och för hela samhället. Att gifta sig, att fästa sig vid staten, var att göra sig till en del av det gemensamma, det allmänna och därmed också förbinda sig att agera för detta allmännas bästa. Även i det revolutionära Frankrike fanns, enligt Desan,

tanken om att äktenskapet knöt medborgarna till staten men där fanns ett starkare fokus på individernas fria val och känslor än i den svenska debatten.¹²⁶ Äktenskapet motverkade således tidens stora fara – egennyttan – och konstituerade också i sig det allmänna: de små samhällen som tillsammans bildade det stora hela; det lilla som stod modell för det stora.

Särskilt sinnrikt var detta eftersom giftermålet dessutom var instiftat av Gud och naturen. Att ingå äktenskap var en Gudi behaglig gärning och den sexualdrift som naturligt ansågs finnas i varje man och kvinna kunde därmed ställas i det allmännas tjänst. Att fästa sig vid staten beskrevs som en aktiv handling, och huvudaktören var mannen. Män friade och var rättmätiga initiativtagare till äktenskap och bar därför huvudansvaret för att äktenskapen kom till stånd. Det var ett väsentligt ansvar som diskuterades i alla genrer jag studerat.

Halva människor och politiska kättare

Att leva som ungarl var synonymt med att inte fästa sig vid staten och leva utanför den samhälleliga gemenskapen. Det ansågs minst sagt problematiskt. Johan Fredrik Kryger använde i sin tidskrift *Den förnuftige fritänkaren* från 1767 termen ”halva människor” som en nedvärderande term för sådana män.¹²⁷ I en annan artikel lovordade Kryger ”gubbbhus” (en sorts ålderdomshem för män) i en artikel om fattigvård men betonade att inga ogifta män fick bo där. Inga ”bekvämligheter skulle utfinnas för ungarlar, som på något sätt kunde styrka dem i det beslut, att bli ogifta”. Sådant stred, enligt Kryger, mot ”en regerings huvud-princip” och människor som aldrig gifte sig var att betrakta som ”politiska kättare” och skulle inte ”njuta andra friheter, än tolerans”.¹²⁸ Samma år, i en skrift som klagade över allt fler olyckliga äktenskap, framhölls att samtidens friare var mer som ”slavar och tillbedjare” än som ”karlar och husbonde-ämnen”.¹²⁹

Ungarlar betraktades vid denna tid som ett problem även i andra delar av Europa. Begreppet ”half-men” fanns även på engelska och har uppmärksammats av bland andra Thomas Foster i en diskussion om äktenskap i Nordamerika på 1780-talet. Det användes som en

nedvärderande beteckning på män som utan särskilda skäl valt att inte gifta sig.¹³⁰ I Frankrike betraktades äktenskap som en social plikt och ungarlar över 36 år placerades i den högsta skatteklassen. Desan konstaterar: "To be celibate was to be a social parasite."¹³¹ Enligt John Tosh riskerade ungarlar i den brittiska medelklassen att betraktas som "mindre" män under 1800-talet, och deras val att inte gifta sig sågs som "an abdication from patriarchy".¹³²

Begreppen "halva människor", "politiska kättare" och "husbonde-ämne" illustrerar centrala föreställningar om män och äktenskap. För en man innebar giftermålet i idealfallet att han blev husbonde med allt vad det medförde juridiskt, politiskt, ekonomiskt, socialt och sexuellt. Ett husbonde-ämne var en man som var lämpad för att uppfylla denna position, en man som var beredd att bli en hel människa. En halv människa var mannen däremot om han aldrig gifte sig. Begreppet kan referera både till tanken om man och hustru som ett kött och mannen och kvinnan som två komplementära delar av den äktenskapliga helheten. Men det kan också syfta på att en ogift man inte betraktades som riktigt vuxen, han tog aldrig steget in i de hela männens – husböndernas och hushållsföreståndarnas – krets. En politisk kättare var en man som svek sitt samhällsansvar, en som valde att inte fästa sig vid staten.

Samtidigt vet vi att andelen ogifta i Sverige under den tid som undersöks här var betydande. Den genomsnittliga giftermålsåldern var hög, mellan 25 och 30 år, och en relativt stor andel av befolkningen var ogift.¹³³ Den rikstäckande statistiken från min undersökningsperiod är varken särskilt omfattande eller tillförlitlig, men de siffror som finns visar att andelen ogifta män över femton år låg mellan 36 och 40 procent under perioden 1750 till 1830. Det skedde en viss, något ojämn, ökning under perioden.¹³⁴ Om man delar upp befolkningen i åldersgrupper ser man att det skedde en ökning av andelen ogifta män i alla åldersgrupper mellan 1750 och 1800.

Särskilt markant är ökningen för dem mellan tjugofem och fyrtio. Mot bakgrund av den här statistiken verkar det alltså som om det kan ha funnits fog för den oro över att äktenskapen blev färre som många debattörer gav uttryck för. Ännu mer berättigad synes den

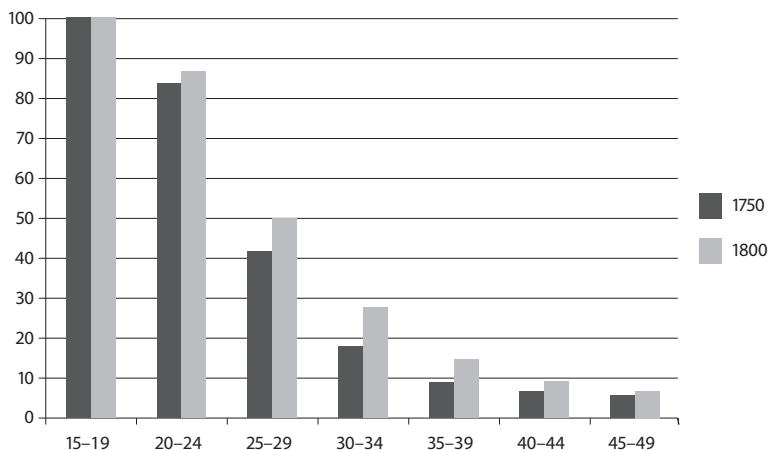

Diagram 2:1. Andelen ogifta män i olika åldersgrupper 1750 och 1800.

ha varit om man ser till situationen i Stockholm där de flesta texter publicerades. Där låg andelen ogifta män över 15 år på mellan 33 och 36 procent från 1749 till 1800 för att sedan utgöra cirka 44 procent år 1810 och 49 procent 1820 och 1830.¹³⁵ En liknande ökning sker i de nationella siffrorna några decennier senare än i Stockholm.¹³⁶

I debatten lyftes olika skäl till mäns ovilja att gifta sig fram och många av dem var relaterade till frågor om försörjning. Diskussioner om hur familjer skulle försörjas står i centrum för kapitel 4, men försörjningsproblem kommer att behandlas även här. Innan jag kommer dit ska dock den sortens ungarlar nämnas som ansågs mest förkastlig, nämligen de som uppsåtligt valde det ogifta livet för att bättre kunna tillfredsställa sina drifter. De fördömdes bland annat i riksdagsdiskussionerna om barnamord 1786. Någon formulerade det som att vissa män, i och med barnamordsreformerna på 1770-talet, trodde sig ha fått "en sorts fribrev att opåtalat alldeles strafflöst begå den skamliga otuktlasten".¹³⁷ En anonym pamflett från 1806 beskrev dem som män som valt "det ensamma tillståndet, för att friare tillfredsställa en otygglad böjelse, invecklad i häftigt åtrå efter smutsiga och sedestörande omskiften". De betecknades som "de oförnuftigas klass" som "kväst alla ädlare och högre känslor, alla moraliska njutningar".¹³⁸

I riksdagen drygt tjugo år senare diskuterades fattigvård till ogifta mödrar och huruvida kvinnorna skulle tvingas uppge namnet på barnafäderna. Biskopen Pehr Thyselius sade då, med tydlig sarkasm, att svenska män verkade ha ett ”herrligt privilegium” att få ”fördärva den ena lättförvillade kvinnan efter den andra” och ”överlämna det ena värnlösa barnet efter det andra att förgås i elände”.¹³⁹ Män som inte tog ansvar för sina sexuella relationer ansågs egennyttiga, deras agerande länkades till brist på självkontroll och definierades som onaturligt och syndigt.¹⁴⁰ Här fanns tydliga paralleller till den tyska debatten: även där ansågs den manliga lusten vara ett problem.¹⁴¹

Argumentationen mot män som ansågs ansvarslösa drevs i seriösa sammanhang av kyrkans män med religiöst präglade argument och bibelhänvisningar, men samma principiella budskap förekom även i helt andra former och genrer. I tidskriften *Narragtigheter* från 1815, karaktäriserad som en ”[p]eriodisk skrift innehållande skämt och löjligheter”, beklagade man sig också över tidens förvända äktenskapliga seder:¹⁴²

Många gråna i ungarlsperuken, några vänta så länge på en flicka med en tunna guld på ryggen, till dess de bliva onyttiga lemmar i det gifta samhället. Andra åter söka så länge efter en fullkomlig skönhet, till dess de bliva själva så fula att ingen mer vill ha dem.¹⁴³

Det gick så långt att kärleksguden Cupido tvingades framföra en rimmad klagan:

Ej hjärtat mer får rå, men endast guld det lyder;
för pengar, anor, rang, man all min rätt förtyder:
två ungas rena eld nu räknas för ett brott,
men om de pengar ha, så anses det för gott.
Så egennyttnan har mitt hela välde släckt,
mot känslor och natur, man rasar grymt och fräckt.¹⁴⁴

De män som beskrevs här återkommer som nidsbilder i nästa kapitel. De ansågs ha felaktiga och orealistiska föreställningar om äktenskapet

och väntade – av girig egennytta – för länge med att gifta sig. Mot detta ställdes ung ren kärlek, känslor och natur. Ungkarlarna och de olyckliga äktenskapen blev symptom på en degenererad livsstil som ställdes mot en oförställd och positivt laddad natur. Den här typen av resonemang gick helt i linje med det sena 1700- och tidiga 1800-talets civilisationskritik, inspirerad bland annat av Rousseau.¹⁴⁵

I Maja Bondestams studier av medicinsk rådgivning framstår ogifta män från medelklassen som en central negativ motbild till 1800-talets manlighetsideal.¹⁴⁶ I 1700-talets debatt utpekades även ogifta män ur allmogen som ett problem. Formuleringarna som citerats ovan, om att fästa sig vid staten, vittnar om att även allmogemännens äktenskap sågs som politiskt integrerande. De breda folklagrens äktenskap debatterades framför allt i riksdagen, men några meningar tagna ur ett tal av Kryger, hållet i Kungliga Vetenskapsakademien 1758, får illustrera att de kunde komma upp även i andra sammanhang:

Den fattiga hopen är överallt den störste; av honom måste likväl riket vänta sin bästa styrka. Ett litet tvång, som härrör av vissa författningar, eller en ringa pålaga, hindra ofta en handarbetare, att följa naturens drift: varemot befrielse ifrån vissa utskylder för dem, som träda i äktenskap, eller dem som hava ett visst antal barn, torde ej vara utan verkan, och rikligen ersätta, vad kronan i så måtto förlorar i sina inkomster.¹⁴⁷

Den typ av statlig ekonomisk styrning som Kryger rekommenderade kom också att införas i Sverige under 1700-talets senare del (vilket jag snart kommer till).

De stora folklagrens äktenskap och allmogemäns ogifta status förekom överhuvudtaget mest i samhällsdebatten i samband med statliga regleringar. Anders Chydenius, kyrkoherde i Gamlakarleby, numera känd som en av den svenska liberalismens förgrundsgestalter, ansåg liksom Kryger att det fanns regelverk som motverkade giftermål. I sin berömda skrift från 1778, *Tankar om husbönders och tjenstehjorns naturliga rätt*, kritiserade Chydenius framför allt tjänstehjornsstadgorna. Enligt honom bestod en fattig arbetares välfärd av ”frihet att

bygga och bo på jorden, försörja sig och de sina, giftas och föröka sitt släkte” och den fattiges egendom var ”friheten och förmågan att arbeta och förvärva sig sina dagliga behov”.¹⁴⁸ Han framhöll att tjänstefolk längtade lika mycket som andra efter att ”slå ned sina bopålar och bli jordens inbyggare”, men att detta motverkades:

När dräng och piga gifta sig i sin tjänst [...] vråka de [husbönderna] dem åtminstone nästa fardag och ingen vill mera hava dem, annars än i högsta nödfall; då äro dessa stackare utan fädernesland. [...] Mannen kunde någon till äventyrs vilja hava, men då måste han skilja sig från sin hustru, som är utan hemvist, ofta i de brydsammaste omständigheter. Skall icke detta förhindra giftermål?¹⁴⁹

Chydenius menade att rådande lagar och normer i princip tvingade drängar att förbli ogifta och det hade negativa följder både för den enskilda och för samhället.¹⁵⁰ Befolkningstillväxten minskade, de fattiga förlorade incitamenten att arbeta och de enskilda – i det här fallet både drängar och pigor – miste friheten att bilda familj och arbeta för människosläktets framtid.

Kryger och Chydenius menade att lagar och regler borde ändras så att de uppmuntrade, snarare än motverkade, giftermål. En liknande inställning visade Bengt Ferrner i lagutskottets överläggningar vid 1786 års riksdag. Han menade – som alla andra – att giftermål var det enda sättet genom vilket ett samhälle blev rikt och om regeringen bara såg till att människor genom ”flit och idoghet” kunde skaffa sig och sin familj en tarvlig försörjning skulle naturen själv driva ”människorna till tidiga hjonlag”. Men, betonade Ferrner, det motsatta var fördärvligt. Om arbetsamheten inte räckte till försörjning och lagen lämnade för ”lätta utvägar att fullgöra naturens drift” utanför äktenskapet kunde man inte förvänta sig några ”tidiga och ordentliga giftermål”.¹⁵¹ I lagutskottets slutliga skrivelse till ständerna lade de till att regeringen, för att möjliggöra försörjning genom arbete, även borde tillåta ”frihet i näringar”.¹⁵² Ferrner och lagutskottet sällade sig således till Krygers och Chydenius krav på att regeringen måste se till att lagstiftningen inte motverkade giftermål. Men på ett konkret

plan skilde sig deras inlägg från varandra. Kryger efterlyste smärre ändringar i skattelagstiftningen för att öka befolkningen, Chydenius ondgjorde sig över tjänstehjonsstadgornas inskränkningar av olika friheter medan Ferners förslag handlade om att få bukt med den utomäktenskapliga sexualiteten.

I diskussionerna om hur staten skulle agera för att uppmuntra giftermål var männens ansvar för att ta initiativ till såväl sexuellt umgänge som till äktenskap ofta underförstått. Ibland lyftes det emellertid upp till ytan. Lagutskottet i riksdagen 1786 skrev till exempel, efter att de föreslagit fortsatt hårda straff för båda parterna i en utomäktenskaplig relation, att enbart männen borde bära kostnaderna för de utomäktenskapliga barnens försörjning eftersom det var ”mannen som förfört och som börjat avsteget”.¹⁵³ Man föreslog även att lagarna skulle ändras så att män som utpekades som barnafäder skulle få svårare att slippa undan ansvar:

Härav tror utskottet det bliva en säker följd att mankötet ska allt mer och mer avstå ifrån förförelser, och en hastig obetänksamhet hava den goda verkan att den småningom ska leda till ordentliga och frivilliga giftermål.¹⁵⁴

Den lust som ansågs driva män till förförelser, och den obetänksamhet som gjorde att förförelsen fullfördes, kunde alltså – med bättre lagar – leda till fler giftermål. Eller nyttiggöras, som Reuterholm uttryckte det i samma debatt.

Hur man på bästa sätt – och med statliga medel – kunde förmå män att gifta sig ansågs vara en viktig fråga. En återkommande, och internationellt spridd, idé var att ungarlar borde beläggas med särskilda avgifter eller extra skatter.¹⁵⁵ Det tidigaste belägget jag funnit i Sverige framfördes i det redan nämnda talet av Kryger från 1758:

Däremot tyckes det vara ett så billigt, som rättvist, Jus talionis, som att den, som går längre ogift, än hans ålder och villkor fordra, finge betala någon årlig avgift till fattiga barns underhåll.¹⁵⁶

Kryger såg alltså en sådan avgift som en sorts vedergällning eller kompensation för män som förblev ogifta omotiverat länge. Grundtanken verkar ha varit att de som inte bidrog till samhällets välfärd genom att bilda och försörja en familj ändå inte skulle kunna undandra sig ekonomiskt ansvar för rikets återväxt.

Tjugo år senare framfördes liknande tankar i riksdagsdiskussionen om barnamordsbrott. Man föreslog inrättande av barnhus och bidrag till fattiga mödrar och en av förslagsställarna, borgarståndets representant i lagutskottet, Peter Ekström, undrade om inte

varje ogift karl över 40 år, och varje man som i äktenskapet icke givit staten barn, borde vidkännas någon årlig utgift härtill [till barnhus eller mödrabidrag], såsom en billig påminnelse av en åsidosatt skyldighet å ena sidan, och en vanvårdnad å den andra.¹⁵⁷

Äktenskapet betecknades här som en skyldighet och äktenskaplig barnlöshet som vanvård. En av de adliga ledamöterna i riksdagen, generalauditören Olof Malmerfeldt, skrev i ett yttrande att bevillningsutskottet borde ta fram ett konkret förslag på en avgift för, som han formulerade det, ”var och en ogift mansperson, som uppnått 30 års ålder och lever ogift eller utan äkta barn”. De statliga medlen räckte inte till underhåll för de utomäktenskapligt födda barnen och Malmerfeldt ansåg att man därför skulle ”hämta hjälpen av dem som egentligen därtill äro förbundne”.¹⁵⁸ Han betraktade alltså kollektivet av ogifta män över 30 år som fäder till de barn som föddes utom äktenskapet. Om de undvek ansvar för barnen genom att inte gifta sig med mödrarna eller betala underhåll skulle de åtminstone tvingas bidra på detta sätt. Idéerna om särskilda skatter och avgifter för ungarlar kom dock aldrig längre än till förslagsstadiet.¹⁵⁹

I det tidigmoderna Tyskland och Frankrike riktades kritik även mot ogifta kvinnor.¹⁶⁰ I den svenska debatten förkom också kritik mot kvinnor, till exempel för att de lät sig lägras utanför äktenskapet. Men de kritiserades för sin lösaktighet, inte för sin ovilja att gifta sig. Snarare togs det för givet att de ville gifta sig, men kunde sakna friare.¹⁶¹ Enligt Isabel Hull fanns en skillnad i den tyska debatten mellan Luther och

hans efterföljare i det absolutistiska samhället å ena sidan och det sena 1700-talets kameralister å den andra. Luther riktade uppmaningar om giftermål till både män och kvinnor, medan kameralisterna bara oroad sig för männen. De utgick, enligt Hull, från tanken att mäns ogifta status var ett val medan kvinnors ogifta status berodde på brist på fririer och framförde tydligt könsbestämda förslag. Ungkarlar skulle till exempel förmås att gifta sig genom ungarlsskatter, medan ogifta kvinnor skulle utrustas med bättre hemgifter för att bli mer attraktiva på äktenskapsmarknaden.¹⁶² Utgångspunkterna i den svenska debatten var mycket lika de tyska. Ogifta kvinnor beklagades snarare än kritiserades, ungarlsskatter diskuterades och särskilda lotterier infördes för att utrusta behövande unga kvinnor ur allmogen med hemgifter (se mer nedan). I det material jag gått igenom utpekades mannen som den som hade huvudansvaret för att giftermål blev av.

Den ogifte mannen beskrevs genomgående som en synnerligen problematisk figur i materialet. Ungkarllivet ansågs i de flesta fall utgå från en negativt definierad egen nytta medan en man genom giftermål ansågs agera såväl för sin egen som för sin blivande familjs och det allmännas bästa. Äktenskapet kunde betraktas både som en skyldighet, som en frihet och som en inskränkning av friheten. Det var ett sätt att ta ansvar för människosläktet, det allmänna bästa och för staten. Det var att följa naturens ordning och Guds ord. Det var mannens skyldighet och frihet att göra detta. Att inte gifta sig betraktades, som Tosh skriver, som ett försök att undkomma det patriarkaliska ansvaret.¹⁶³ Detta sätt att se på paret och mannens ansvar gick helt i linje med äldre, ofta lutherskt präglade, utläggningar om makarnas ansvar i det äkta ståndet.¹⁶⁴ Ansvaret för äktenskapet och den äktenskapliga samsjman var mannens eftersom han var den som friade och som gift blev husbonde med huvudansvar för hushållet. Han ansågs vara mer förständig än kvinnan och skulle därför även leda och uppfostra henne.

Män borde alltså ta ansvar och gifta sig. Om giftermål förhindrades av statliga regleringar kunde det beskrivas som en inskränkning av mannens frihet att ta detta ansvar. Ett ökat antal ungarlar innebar dessutom färre barn, sämre uppfostrade barn och ett ruinerat rike.

Män som valde att förbli ungarlar placerade inte bara sig själva utanför hushåll och stat. Varje man som valde livet som ungarl lämnade även en kvinna utan friare och antogs ha avlat barn utan att bidra till deras försörjning. I de texter jag läst trummades denna bild av äktenskapet och den ogifta mannen in i olika genrer och språkdräkt, i svavelosande bibelord såväl som i lättsam satir. Ungkarlen var en figur som både fördömdes och förlöjligades och fungerade som en negativ motbild till den gifta ansvarstagande mannen.

Att äktenskapet beskrevs som något män kunde välja var enligt Hull särskilt aktuellt när det gäller ämbetsmän.¹⁶⁵ För dem var äktenskapet mindre ekonomiskt och socialt betydelsefullt än för andra, menar Hull, och därmed något de kunde välja bort. Hull menar vidare att ämbetsmännens rädsla för att män skulle sky äktenskapet var en grundsten i deras försök att stärka den äkta mannens makt i familjen. Den privata sfär som kom att omgärda familjen i det borgerliga samhället skapades enligt Hull som en sfär där den äkta mannen hade absolut makt. Denna makt skulle få män att välja äktenskapet före ungarlslivet.¹⁶⁶ Trots stora likheter mellan de svenska och tyska debatterna finns några viktiga skillnader som gör att jag tvivlar på att Hulls tolkning är giltig också för Sverige. För det första menar Hull att man i tysk debatt ofta lyfte fram att mäns makt i hushållen minskade under den sena absolutismen. Lagstiftarna och uttolkarna av lagen ställde sig ofta på kvinnors sida och det lyftes fram som ett skäl till mäns minskade vilja att gifta sig. Något motsvarande kan jag inte se i den svenska debatten. Hull menar också att män i den tyska debatten ansågs offra mer än kvinnor i äktenskapet. Det ser jag inte heller lika tydligt i den svenska debatten.

Bondestam föreslår att de destruktiva ogifta männen bör förstås i ljuset av 1800-talets förändrade relation mellan individ och samhälle. Hon lyfter fram att en vanlig tanke vid 1800-talets mitt var att den föregående tidens revolutioner hade löst upp det äldre samhällets sociala och skyddande funktioner och att den ensamma mannen mot den bakgrunden kunde upplevas som ett politiskt hot. Men även vid 1700-talets mitt – före det som idag kallas revolutionernas tid – betraktades ogifta män som politiska hot. De utgjorde alltså ett

hot även mot en i grunden korporativ samhällsordning. Relationen mellan individen och samhället gick via hushållet och utan äktenskap var det inte bara mannen som riskerade att sväva fritt i förhållande till samhälle och stat, utan också en mängd kvinnor och barn.

Att befordra giftermål

I de debatter som analyseras här kopplades giftermål regelmässigt samman med försörjning. Grundtanken var att ett par som ville gifta sig skulle ha en konkret plan för sin försörjning. I ekonomisk och demografisk historia har man, i anslutning till det som kallas "the European Marriage Pattern" (EMP) talat om kopplingen mellan giftermål och hushållsbildning med hjälp av begreppen "niche mechanism" eller "niche model".¹⁶⁷ Det är antagandet om att en nisch (en källa till försörjning) måste överföras från den äldre till den yngre generationen för att ett par ska kunna gifta sig. Standardexemplet är en son som tar över en gård eller en verkstad när fadern dör, eller när föräldrarna överlåter verksamheten till nästa generation i utbyte mot vård i ålderdomen. Enligt modellen sker reproduktion efter giftermål som i sin tur sker efter att paret fått tillgång till en nisch.¹⁶⁸

I senare historieskrivning riktas mycket kritik mot den här modellen, åtminstone om den används som den enda, eller dominerande, möjligheten till hushållsbildning. Med exempel från olika tyska områden på 1800-talet har demografiska studier visat att giftermål och reproduktion inte alls var så tydligt kopplat till tillgången till en försörjningsnisch och att ordningen mellan de aktuella händelserna – nischöverföring, giftermål, reproduktion – inte var given.¹⁶⁹ Stora befolkningsgrupper saknade dessutom tillgång till en nisch överförd från den äldre generationen. Forskning med svenska exempel från 1600-talet visar att obesuttna ofta var gifta och att deras hushållsbildning snarast fungerade som en förutsättning för försörjning genom lönearbete. Kolare och andra arbetare anställda i stormakts-tidens gruvindustri kunde inte försörja sig och familjen enbart på den lön de fick, men deras anställning kunde ge tillgång till andra resurser – boende, en jordplätt, allmänningar, betesmarker etcetera

– som utnyttjades av deras hustrur och barn. De gifte sig alltså och ordnade sin försörjning utan tillgång till en nisch överförd från den äldre generationen. Å andra sidan gav deras anställning tillgång till resurser som gjorde att det gifta paret kunde bo för sig själva och skapa en försörjning som vilade på alla familjemedlemmars arbete.¹⁷⁰

För 1700- och det tidiga 1800-talets debattörer framstår kopplingen mellan försörjning och giftermål som en självklarhet. Ett annat, ofta implicit, antagande var att det nygifta paret behövde någonstans att bo, helst för sig själva. Att tjänstefolk som gifte sig skulle bo kvar under samma tak som sin tidigare arbetsgivare verkar inte ha varit ett alternativ för debattörerna.¹⁷¹ En tredje utgångspunkt i debatten var att barn skulle födas inom äktenskap och helst få föda, omsorg och uppfostran i sina föräldrars hushåll.¹⁷²

Mot den här bakgrunden är det inte underligt att befolkningsfrågan kopplades samman med frågor om giftermål, tillgång till jord och till annan försörjning. Många menade att rikets regelverk innefattade sådant som hindrade befolkningstillväxten och därför borde ändras. Kryger, Chydenius och Ferner, som refererats ovan, hörde till dem som menade att rådande regler gjorde det svårare för människor att gifta sig. Kryger förespråkade ekonomisk styrning genom uppmunt-
ran; att folk som gifte sig och/eller skaffade många barn skulle slippa ifrån vissa skatter och avgifter. Chydenius talade om tjänstetvånget som ett hinder för äktenskap och ansåg att en avreglering av tjänsteförhållandet skulle gynna giftermålen. Ferner och lagutskottet 1786 gick så långt att man föreslog näringsfrihet för att underlätta för människor att kunna gifta sig och försörja en familj. Någon näringsfrihet blev det inte men under det sena 1700-talet genomfördes en rad andra reformer som på olika sätt befordrade giftermål. Ofta var deras uttalade syfte att skaffa arbetande händer till jordbruket och fler och tidigare giftermål var ett medel för att uppnå det.

En annan av tidens centrala ekonomiska aktörer, Jacob Faggot, lade redan på 1740-talet upp planer för många av de reformer som kom att genomföras under 1700-talets senare del.¹⁷³ Med utgångspunkt i att ”det meniga bästa är den yppersta lagen” sammanfattade han sina förslag i slutet av skriften *Svenska landtbrukets hinder ock hjälp*

från 1746. Till skillnad från befintlig befolkning på cirka tre miljoner ansåg han att riket skulle kunna föda minst nio miljoner invånare. Fördenskull var det, menade han

hög tid, att avskaffa all inskränkning på hushåll: att främja hemmanens klyvning ock besättande med torp, så mycket ägorna ock utmarkerna fordra; att efterlåta lantmannen, så mycket tjänstefolk och barn i huset, som han kan skaffa sig; att tillåta tidiga dock mogna giftermål: att låta husmän, eller daglönare, sätta sig ned, var de få lov, fast de ej hava eget jordbruk: att genom näring ock sysslor hindra folkets utflyttning ur landet: att tidigt förekomma smittosamma sjukdomar, ock att förebygga de oäkta barnens oförsvarliga undergång.¹⁷⁴

Innan jag kommer till reformerna som rörde jord, ska jag emellertid ta upp några reformer som gällde vid vilken ålder man skulle få gifta sig.

Efter att giftermålsåldern varit flytande och beroende av individuella omständigheter, fastställde 1734 års lag en bestämd lägsta ålder för äktenskap. För män var den, liksom myndighetsåldern, tjuogoett år. Det var först då de fick äga och förvalta egna medel, exempelvis arv. Mot den bakgrunden var det också lagens gräns för att ingå äktenskap. Först vid tjuogoett års ålder ansågs en man mogen nog att kunna förvalta inte bara sin egendom, utan också sin hustrus och eventuella barns egendom.¹⁷⁵ Den man som ville gifta sig före tjuogoett års ålder kunde i början av 1700-talet söka tillstånd hos Kungl. Maj:t. Enligt en förordning från 1748 blev Kungl. Maj:t besvärad med så många sådana ansökningar att de hindrade ”andra angelägna måls avgörande”.¹⁷⁶ Därför infördes, med förordningen, ett förfarande där häradsrätterna skulle hantera allmogens ansökningar om tidiga giftermål.

Prästerskapet skulle, enligt förordningen, tillhandahålla bevis om den sökandes ålder, och om det inte fanns några särskilda skäl att vägra skulle ansökan beviljas direkt, vid samma ting. Villkoret var att den sökande fyllt arton år för allmogen i Finland, Öster- och Västerbotten och i resten av riket nitton år. Dessutom krävdes att den sökande hade, som det stod i förordningen, ”någon hemmans del eller torpställe, att själv bruka och bebo”. En säker grund för försörj-

ning var alltså central och det var tillgången till jord att bruka och ett ställe att bo på som var avgörande, inte ägandet. Förordningen var tydlig med att inget "löst folk" som "varken hava eller kunna få något säkert hemvist, bruk eller näringssätt [...] och genom strykande kring landet, eller andra olovliga medel, skaffa sig föda" skulle tillåtas att gifta sig innan de blev myndiga.¹⁷⁷

Redan tidigare fanns en generell dispens för "lappallmogen", som det hette i ett kungligt brev från 1745. Där tilläts "lappdrängar" ingå äktenskap från sjutton års ålder, förutsatt att de hade grundläggande kunskaper i kristendom och läsning. Dispensen gavs

ej allenast till gagn uti deras hushållning, utan ock förnämligast till en kraftig uppmuntran, att desto förr och med mera allvar vinnlägga sig om sin kristendoms kunskap, samt att lära läsa i bok, såsom en oundgänglig nödvändighet, innan de få träda i äktenskap.¹⁷⁸

Tidiga äktenskap ansågs alltså gynna samernas särskilda näringsverksamhet och dessutom skapa incitament för de unga samerna att undergå det svenska rikets obligatoriska utbildning i kristendoms kunskap och läsning: det blev ett medel för integration. Kraven skruvades emellertid ner lite senare i samma brev. Det räckte med att endast en av makarna i ett planerat äktenskap "kunde läsa i bok, och någorlunda förstod sin kristendom" så länge makarna – mot ett vite – lovade att de "med samdräktighet" skulle se till att den med svagare kunskaper också nådde de uppställda kraven.¹⁷⁹

I december 1756 kom nästa förordning om giftermålsålder. På ständernas uppmaning förordnade Kungl. Maj:t då att alla allmogeynglingar i landet, oavsett var de bodde, skulle tillåtas gifta sig när de fyllt arton år. Villkoret var att de "någon stadig årlig tjänst innehaver, eller arbete och hantverk idkar".¹⁸⁰ Förordningsförslaget hade bland annat diskuterats i borgarståndet. Inledningsvis framhöll borgmästare Ingman från Borås att det måste säkerställas att de som ville gifta sig verkligen hade "någon säker utväg, att kunna nära och föda sig". Annars riskerade de att hamna i "tjuveri och annan liderlighet", och deras barn bli sådana "uslingar" som varken skulle kunna gagna sig

själva eller ”det allmänna”.¹⁸¹ Men reformen ansågs viktig. En annan ledamot framhöll att det fanns stora behov av att minska byråkratin kring tidiga giftermål för att de ”hindrat giftermålen och folkhospens tillökning”.¹⁸² Ett annat inlägg påminde om att saken i grunden handlade om att ”få folk i landet, till våra sysslors och arbetens drift”. Därför behövde ”alla emot lagliga giftermål förekommande hinder, så mycket möjligt är, undanröjas”.¹⁸³ I diskussionen uppmärksammades att en nedsättning av giftermålsåldern inte gick ihop med myndighetsåldern på tjuogoett år. Någon föreslog därför att män som ville gifta sig tidigt skulle kunna söka och få myndighet på samma sätt som ogifta kvinnor. Någon annan, som fick mer bifall, ansåg att en man som gifte sig tidigt också borde få tillåtelse att förvalta sin och hustruns egendom eftersom det låg i hans eget intresse att göra det väl. Borgarståndets diskussion avslutades med att de ställde sig bakom förslaget men att bestämmelsen inte bara borde gälla bondsöner, utan även ”torpare, ryttares, soldaters, båtsmans, brukssmeders, och dagsverkskarlars samt hantverkarnas söner”.¹⁸⁴ Även obesuttna män skulle alltså, enligt borgarståndet, få gifta sig redan från arton års ålder, och i förordningen uttrycktes det som att det krävdes att den som skulle gifta sig hade stadig årstjänst eller idkade arbete eller hantverk (se citat ovan). Allt för att få folk till landets sysslor.

Poängen med att sänka mäns giftermålsålder var, åtminstone så som man såg det vid mitten av 1750-talet, att möjliggöra tidiga giftermål och därmed öka befolkningstillväxten.¹⁸⁵ Det ansågs råda brist på arbetskraft och planen var att fler äktenskap på sikt skulle leda till fler arbetande händer. Att de nya reglerna först infördes i Finland och norra Sverige berodde sannolikt på att klagomålen på brist på tjänstefolk var särskilt högljudda från dessa landsändar.¹⁸⁶ Det är viktigt att notera hur central kopplingen var mellan giftermål och tillgång till försörjning, men också hur radikalt grunderna för tillräcklig försörjning utökades. I förordningen från 1748 krävdes att omyndiga män som ville fria hade en egen hemmansdel eller ett torp. Åtta år senare var kravet att de skulle ha stadig årstjänst eller idka arbete eller hantverk. Drängar och gesäller bör ha ingått i den gruppen, kanske också sådana som kallades dagkarlar eller arbe-

tare. Hur lagstiftarna tänkte sig att dessa grupper skulle klara sig på sina löner och var de skulle bo med sina familjer framgick inte av förordningarna och diskuterades vad jag sett inte heller i riksdagen i anslutning till diskussionerna om giftermålsålder.

Det kan framstå som motsägelsefullt att årstjänst räknades som fullgod grund för försörjning för den som ville gifta sig samtidigt som såväl debattörer som regelverk verkar förutsätta att gifta drängar och pigor inte – som par – fortsatte vara inneboende hos sina husbönder.¹⁸⁷ Ytterligare en komplikation i sammanhanget är mångtydigheten i orden ”dräng” och ”piga”. De kunde användas som en sorts yrkesliknande beteckningar med grund i vilka typer av arbetsuppgifter personerna utförde, som en beteckning på dem som, i enlighet med tjänstehjonsstadgan, hade årstjänst som tjänstefolk men också som beteckning på ogifta män och kvinnor, respektive unga män och kvinnor. I ett idealtypiskt fall sammanföll dessa betydelser och den som kallades dräng var en ung, ogift person med årstjänst som bodde hos sin husbonde och gjorde drängsysslor. I praktiken var det mer komplicerat. Drängar och pigor kunde ha tillfälliga eller fasta lönearbeten, de kunde vara gifta, till åren komna och de kunde bo för sig själva. De reformer som tas upp här bidrog sannolikt till begreppsliga förändringar, vid sidan av de ekonomiska och sociala, men det var inte så enkelt som att vi gick från en idealtypisk situation där betydelserna sammanföll till en mer komplex. Redan på 1600-talet fanns grupper av män som arbetade för lön och regelmässigt var gifta som ändå kallades drängar.¹⁸⁸

Dessa reformer, och resonemangen bakom dem, går i linje med utvecklingen på vissa håll i Europa. Andrea Komlosy beskriver i en global syntes över arbetslivets historia hur utvecklingen av manufaktur och förlagsarbete skapade nya försörjningsmöjligheter för obesuttna i Centraleuropa. Dessa nya typer av obesuttna hushåll, som ofta gavs beteckningar kopplade till deras bostadstyp (motsvarande engelska *cottager* och svenska torpare), uppmuntrades, enligt Komlosy, av befolkningspolitiska åtgärder och nya lagar som underlättade för dem, att gifta sig och bilda familj.¹⁸⁹ Detta står i bjärt kontrast till lagändringar och diskussioner som infördes i vissa andra delar av

Europa vid samma tid. I Genève höjdes äktenskapsåldern 1713 från 18 och 20 år för män respektive kvinnor till 25 år för båda könen. Makthavarna oroade sig för att den stadigt ökande gruppen obesuttna, som var helt beroende av lönearbete, skulle belasta fattigvården. Krav ställdes också på att de som ville gifta sig skulle ha tillgångar av ett visst värde som ett sätt att begränsa möjligheterna att gifta sig för dem som ansågs oförmögna att försörja en familj utan fattighjälp. Enligt Anne-Lise Head-König började man införa nya regler som begränsade tillgången till äktenskap i schweiziska områden redan i början på 1700-talet, men den stora mängden nya lagar kom i början och mitten av 1800-talet. Då exkluderas en rad kategorier från möjligheten att gifta sig, "the poor, the insolvent, people who led a disorderly life and those without citizenship".¹⁹⁰ I vissa tyska områden infördes, enligt Ulinka Rublack, liknande restriktioner: människor med låga inkomster fick inte gifta sig och i Württemberg gällde dessa regler ända fram till Tysklands enande 1871.¹⁹¹

En viktig förordning i sammanhanget gällde hemmansklyvning och kom år 1747.¹⁹² Den upphävde ett förbud om hemmansklyvning från 1686 och gällde fram till mitten av 1800-talet. Nyordningen motiverades av brist på arbetsfolk i jordbruket: med större möjligheter att dela hemman kunde arvtagare stanna på landsbygden och odla jorden. En förutsättning för klyvning var att den för vilken delningen skedde gifte sig. "Blivandes dock en slik klyvning icke tillåten, då den, för vilken klyvningen åstundas, icke vill träda i giftermål", som det uttrycktes i förordningen.¹⁹³ Villkoret måste rimligen vara kopplat till tanken att de som gynnades av delningen skulle bilda familj och få barn som kunde arbeta i jordbruket. I förordningstexten finns ingen skrivning om att reformen genomfördes för att öka befolkningen men det påpekades senare, bland annat i en debatt om bevillningen i adelsståndet 1761, där införandet av hemmansklyvningar nämndes som en av flera författningar som uppmuntrade giftermål och folkökning.¹⁹⁴

Under 1700-talet var det vanligt att tidningar och tidskrifter utlyste tävlingar med utgångspunkt i frågor av politisk relevans. *Stockholms Weckoblad* hade en sådan år 1752 som handlade om hur man skulle komma till rätta med rikets folkbrist. Ett av svaren, författad av hov-

rättsrådet Carl Estenberg, publicerades i en anonym pamflett två år senare. Inledningsvis konstaterades att folkbristen var ett allvarligt hinder för alla ”nyttiga inrättningar”. Skäl som krig, pest och utflyttning nämndes men de var, enligt författaren, tillfälliga. Det verkliga, varaktiga skälet måste istället sökas i

[f]olks giftermål och lovliga förökelse [...] allt vad som hindrar eller befordrar de förre, det hindrar eller befordrar det senare. Orsaken varför de flesta måste sin bästa tid genomgå ogifta, kan således intet annat, än ock vara förnämsta orsaken till folkbristen i vårt land.¹⁹⁵

Estenberg pekade sedan ut landsbygdens seder som avgörande för riket och därför behövde man utröna vad det var som hindrade giftermål på landsbygden.

Precis som Faggot några år tidigare, och Chydenius trettio år senare, pekade Estenberg ut tjänstehjonsstadgorna som ett stort problem:

Svenska drängar voro fordom, så väl som bönder och andra, fritt folk. Var och en av dem, när han till kronan erlade skatt, hade frihet, att lovligen försörja sig det bästa han kunde och gitte.¹⁹⁶

Inget hindrade dessa drängar i ett mytiskt ”förr” från att gifta sig och även om de då kunde förlora sina drängtjänster, riskerade de inte att fängslas för lösdriveri och de hade, enligt Estenberg, inga problem att försörja sig:

Med sin idoghet, sina slöjder och dagsverken försörjde de sig rikligen. Kort sagt: de hade sin frihet, de gifte sig, mådde väl och förökade sig så, att man den tiden aldrig visste av någon folkbrist i Sverige [...] Men sedan våra drängars frihet blev inskränkt i det de blev tvungna, att tjäna för årslön, antingen de ville eller ej, så framt de skulle undvika, att som lösdrivare bliva ansedda och den olägenhet därmed följer; sedan dem blev betaget, att på allt annat sätt sig ärligen försörja, och således utur stånd satta, att bygga äktenskap; då förminskades dagligen det gifta folkets antal.¹⁹⁷

Till detta lades även några "biorsaker" varav den första var svårigheten för hemmansägare att anlägga torp. De behövdes. Om drängar med familjer skulle kunna försörja sig, behövde de "någon jordtorva, att jämte sitt arbete skaffa sig födan av".¹⁹⁸ Hur skulle då detta åtgärdas? Estenberg hade en rad konkreta förslag. För det första skulle drängar som gifte sig befrias från kraven på laga försvar och därmed inte riskera att kallas lösdrivare eller hamna i krigstjänst. De skulle istället, som gifta, betala skatt motsvarande den som en husbonde betalade för en dräng. Hemmansägare skulle få anlägga så många torp de ville och det skulle dessutom leda till skattelättnader. Även drängar som gifte sig skulle få skattelättnader när de skaffat ett visst antal barn som kom till en viss ålder. Slutligen föreslog han att ogifta drängar i tjugofem- till trettioårsåldern skulle värvas till krigsmakten före gifta drängar även om de var yngre.¹⁹⁹

Knappt tio år senare kom en reform som ökade möjligheterna för obesuttna par att få tillgång till en sådan jordtorva som Estenberg efterfrågade. År 1762 gav Kungl. Maj:t jordägare tillåtelse att bygga backstugor eller andra boningshus och upplåta dem för "de legohjon, som redan gifte äro, eller vilja träda i giftermål". Villkoren skulle regleras i en "överenskommelse emellan jordägaren och legohjonet". Att det klagades på folkbrist i hela riket angavs som förordningens bakgrund. Kungl. Maj:t ansåg att en reform som "befordrade tidiga giftermål för folk, vilka icke hava tillfälle att äga eget jordbruk" skulle få fart på befolkningstillväxten.²⁰⁰ Till detta kom också långsiktiga skattelättnader för jordägaren eftersom sådana tjänstehjon skulle befrias från mantalspeng när tre av deras barn nått mantalsskrivningsålder.

I mars 1770 kom ytterligare en kunglig förordning "till befordran av folkmängdens ökande i riket". Ständerna hade, enligt förordningstexten, lyft frågan på den nyss avslutade riksdagen för att de inte var nöjda med de åtgärder som hittills vidtagits. De hade diskuterat "utvägar, att vidare föröka denna landets rikedom; Och funnit tidiga giftermåls befordrande och därav tillkommande barns uppfödande och omvårdnad därtill bliva de säkraste medel".²⁰¹ Riddarhuset gillade förslaget som tagits fram för att det bidrog till "folkhopens förökande och därigenom tillskynda nationell vinst och uppmuntra menigheten

till äktenskaps byggande”.²⁰² Mot den bakgrunden införde Kungl. Maj:t frihet från alla ”personelle utskulder” för hemmansbrukare och skattlagda torpare som hade fyra mantalsskrivna barn så länge barnen bodde hemma eller på deras ägor. Samma skattelättnader gavs till

alla andra torpare, som äga jordbruk, eller äro gärningsmän, samt fattigt folk, tillika med arbetskarlar, fiskare i städerna, med mera, som icke äro inskrivna borgare, ryttare, soldater, dragoner, båtsmän och deras vederlikar, [...] så länge de äga fyra levande barn eller deröver, och till dess det yngsta nått åtta års ålder.²⁰³

Genom skattelättnader uppmuntrade alltså förordningen obesuttna att skaffa många barn, gärna tidigt och låta dem bo kvar på landsbygden.²⁰⁴

Samma datum kom en förordning ”till jordbrukets upphjälpande”. Där konstaterades att de åtgärder som införts inte haft önskad verkan och ett antal hinder räknades upp. Det första var att allmogen var okunnig om de förordningar (om backstugor etcetera) som kommit och trodde att de inte kunde användas för ”friskt och ungt folk”. Det andra och tredje var att tjänstetvång rådde för såväl gifta som ogifta och att män utan laga försvar kunde dömas till krigstjänst. Det fjärde och sista var att ogina människor kunde förhindra sina grannar från att anlägga torp eller göra andra uppodlingar. Mot den här problembilden satsade Kungl. Maj:t på ökad information: alla de ”hushållsförfattningar” som rörde nybyggen, torp och uppodlingar skulle läsas upp i kyrkan en gång per år. Därutöver skulle ingen som ”trätt i gifte” och hade ”visst boningsrum, eller är å visst ställe boende” kunna tvingas till årstjänst eller krigstjänst. Vissa klargöranden gjordes också när det gällde grannars makt över varandra och slutligen, för att ytterligare uppmuntra anläggandet av torp, fick den som anlagt torp vissa skattelättnader de första åren.²⁰⁵

Även om åtgärderna skulle hjälpa jordbruket handlade de i praktiken om att skapa grund för äktenskap, försörjning och eget boende för obesuttna. Med giftermål som medel skulle man uppnå ett mer blomstrande jordbruk. De som gifte sig skulle fortsätta arbeta i jord-

bruket men också skapa hushåll där framtidens arbetande händer skulle födas och försörjas. Att jordbruk, giftermål och försörjning var tätt sammantvinnade syns även i en tredje förordning från samma dag: en förklaring över förordningen om hemmansklyvning från 1747. Där sades inledningsvis att förordningen om hemmansklyvning var en av de mest framgångsrika vad gällde lantbrukets upphjälpande eftersom ”därigenom ganska många hushåll tillkommit, och uppodlingar i jämförelse därmed tilltagit”.²⁰⁶ Från samma år finns också belägg för att statsmakten tänkte i termer av det vi i modern tid skulle kalla för åtgärdspaket. I kommunikationen av ständernas beslut i januari 1770 beskrevs – i retrospektiv – hur man försökt hjälpa landets näringar. För lantbruket som ”alstrar de oundgängligaste ämnen för människofödan, och bereder de säkrast medel till folkmängdens förökelse” hade man sedan 1738 infört en rad åtgärder

icke allenast till nya hemmans inrättande på de kronan enskilt tillhöriga skogar, utan ock till nya bostäder och uppodlingar på hemmans utmarker; varjämte vi för dem, som trätt i giftermål, och skaffat sig boningsställe, velat lämna fullkomlig säkerhet och beskydd, att ej kunna tvingas till krigs- eller årstjänst; även som vi ock vissa friheter uti kronoutsulderna, dem av menige man, som hava flera barn, velat förunna.²⁰⁷

Här definierades alltså de nya reglerna om möjligheter till nyodlingar, hemmansklyvning och skattelättnader för barnfamiljer som ett sorts åtgärdspaket som införts för att gynna landets huvudnäring.

Frågor om tidiga giftermål och betydelsen av olika regleringar togs inte bara upp i relation till jordbruk och befolkning utan också när det gällde sedlighet. I ett yttrande i lagutskottet i frågan om barnamord vid riksdagen 1786 menade borgmästaren Peter Ekström att giftermål förhindrades av ”[t]jänstehjonsstadgan, reglementer, ordningar, författningar emot hemmansklyvning med flera”. Eftersom ”naturens välde på människorna icke låter sig härmed tygla” riskerade detta hinder att leda till fler utomäktenskapliga relationer och fler barnamord.²⁰⁸ Olof Malmerfeldt från adelsståndet yttrade sig i samma fråga. Vissa,

skriver han, vill inte avskaffa böter för lönskaläge, ge allmänt understöd till utomäktenskapligt födda barn med mera för att det skulle ”öppna dörren för lösaktighet”. Men, svarar Malmerfeldt:

samma dörr står gavel öppen förut, och ända till dess att allmänna och enskilda hushållningen tillsluter henne och öppnar den rätta dörren för tidiga giftermål, såsom det pålitligaste botemedel emot lösaktighet och barnamord.²⁰⁹

Trots att en mängd reformer på området redan genomförts, fanns det alltså de som fortfarande på 1780-talet ansåg att lagstiftningen satte upp hinder för tidiga giftermål. I lagutskottets betänkande i frågan konstaterades att ett samhälle bara kunde bli folkrikt genom ordentliga giftermål (citerat ovan) och sedan kopplades giftermålen till möjligheterna till försörjning:

allenast regeringen drager den omsorg att flit och idoghet kan förvärva tarvligt underhåll för föräldrar och barn. Finnes denna utväg genom frihet i näringar, så driver nog naturen av sig själv människorna till tidige hjonelag, utan konstiga uppmuntringar.²¹⁰

I debatten om barnamord lyftes alltså naturen fram som en konstruktiv kraft: människors sexuella lust fick dem att vilja vara tillsammans och gifta sig. Men om deras vilja att arbeta för sin och familjens försörjning hämmades av regeringens regleringar, riskerade det inte bara att leda till sämre befolkningstillväxt utan också till ”att samhället uppfylles av en myckenhet barn” som antingen dör tidigt eller ”skola uppfödats på statens bekostnad”.²¹¹ Den frihet i näringar som lagutskottet såg som en utväg ur denna dystra profetia, kom dock inte att realiseras förrän långt senare.

Giftermål uppmuntrades även utanför de omfattande reformerna relaterade till jordbruket. I augusti 1770 kom en kunglig kungörelse som rörde hantverket. Man ondgjorde sig över de fördärvliga vanor som, regelvidrigt, utbredd sig inom hantverket som innebar att gesäller som gifte sig ratades av sina kamrater och inte hade samma tillgång

till mästartiteln som andra. Därför stadgade Kungl. Maj:t att en gift gesäll hade förtur till mästerskap framför ogifta om de var lika kvalificerade.²¹² Även detta handlade i grunden om kopplingen mellan giftermål och möjligheten att starta ett nytt hushåll, men här inom hantverkssektorn istället för jordbruket.²¹³

Året därpå kom en annan kungörelse från kungligt håll, denna gång om inrättandet av ett så kallat genuesiskt lotteri, eller nummerlotteri. Enligt kungörelsen hade sådana lotterier redan införts i många europeiska länder och de gav både goda inkomster till kronan och möjligheter för dem som vågade köpa lotter att vinna högsta vinsten. Som sista punkt i en lång instruktion meddelade Kungl. Maj:t att det till "uppmuntran för giftermål och folkmängdens ökande i riket" avsatt femhundra daler silvermynt av lotteriets vinst för utdelning till fem giftasvuxna döttrar ur allmogen. Landshövdingarna skulle skicka in namn på lämpliga kandidater, flickor mellan femton och tjugofyra år som levde under torftiga förhållanden, och deras namn skulle kopplas till lotterna så att även de utsågs vid lottdragningen.²¹⁴

Ett förslag framlagt i *Skifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper* 1796 inleds med att författaren uttrycker både missnöje och medömkan över den stora mängd "ogifta personer av kvinnkönet som alltid förblir ofruktbara för samhället, i brist på lagliga giftermålsanbud". Han fortsätter med att konstatera att det huvudsakliga problemet är "brist på nödig utkomst och bärgning". Han lägger ingen skuld på de unga giftaslystna, tvärtom lyfter han fram att när "en rask bonddräng eller torpare" friar leder det till äktenskap där "bägge arbeta och är hushållsaktiga, och ömsesides bärgning gör dem allt mer nöjda med varandra". Istället anser författaren att det var lagarna och inrättningarna som ställde till besvär. Bland annat kritiserar han Patriotiska sällskapets belöningar till troget tjänstefolk och tycker att herrar och husbönder istället ska belöna sina "trogna drängar och pigor med ett anständigt gifte" och låta dem anlägga nybyggen på gårdens utmarker. Som han ser det tog nämligen människor tjänst för att sedan kunna bli sina egna: "Ty tjänstefolk träla sin tid för att bli fria och *sina egna*, varunder de mest begripa: *att bli gifta*." Författaren framhåller också vikten av lyckliga äktenskap och tror att

det skulle kunna uppnås om bondflickor fick bättre uppfostran och undervisning. Han avslutar sin artikel med att inskräpa den national-ekonomiska betydelsen av att kvinnor gifte sig, ”ty misshushållning med könet är visserligen en riks misshushållning”.²¹⁵

Gemensamt för de reformer och förslag som behandlats ovan är att de skulle leda till fler giftermål i de breda samhällslagren. Äkta par gavs ökade möjligheter att skapa hushåll med eget boende där de kunde föda barn inom äktenskapet och fostra och försörja dem. Så skulle befolkningen växa och med fler arbetande händer skulle landets näringar – särskilt jordbruket – utvecklas och ”den nationelle vinsten” växa. För jordbruksnäringen och befolkningstillväxten var äktenskapet ett medel, ett helt nödvändigt sådant. Om människor inte hade möjligheter att gifta sig avstannade befolkningstillväxten eller så föddes barn utanför äktenskapet vilket innebar stora problem för deras försörjning och uppfostran. De dåliga erfarenheterna från barnhusen i London och Paris togs upp som avskräckande exempel i riksdagsdebatten²¹⁶ och även om det förekom förslag om fler barnhus och ungarlsskatter, menade debattörerna ofta att ansvaret för att försörja de utomäktenskapligt födda barnen oftast hamnade på den ogifta modern.²¹⁷ Det som eftersträvades var istället att barn skulle födas inom äktenskapet. Detta krävde, enligt tidens sätt att se på kopplingen mellan giftermål och försörjning, ett samhälle där föräldrarna gavs rimliga möjligheter att försörja sig på laglig väg, även om de var obesuttna. Genom giftermål fästes människor inte bara vid varandra utan också vid staten och det gällde även tjänstefolk och andra obesuttna. Lägre giftermålsålder, hemmansklyvning, skattelättnader, backstugor, undantag från kraven på laga försvar, nummerlotteri med mera skulle stödja äktenskapet, fundamentet för både ekonomin, befolkningen och sederna. Samhällets innersta knut.

När Carl Estenberg formulerade sina förslag om hur man skulle komma tillrätta med landets folkbrist 1752 tog han, som en potentiell invändning, upp att det i längden kanske inte skulle finnas arbete till alla nybyggarnas barn. Han svarade själv att det blev ”tid nog tänka därpå, när den tiden tillstundar”.²¹⁸ Ett knappt sekel senare formades den sortens farhågor i det problemkomplex som kallats ”den sociala

frågan” och förknippats med socialpolitiken under 1800-talets andra hälft. Det fanns en oro för den växande gruppen obesuttna, ofta kallad ”den tjänande hopen” som tidvis hade problem att försörja sig.²¹⁹ Problemen diskuterades bland annat när det gällde fattigvård, laga försvar och arbetstvång, fängelser och korrektionshus.²²⁰

Kritiska röster och oro över att giftermål i vissa samhällsgrupper ledde till problem fanns emellertid redan då reformerna genomfördes under senare delen av 1700-talet och i början av 1800-talet.²²¹ Vid riksdagen 1829 hade exempelvis Anders Danielsson, ledamot i bondeståndet, lämnat in ett förslag om att präster skulle förbjudas att lysa till äktenskap för ”tjänstehjon och löst folk” som inte hade konkreta planer för sin försörjning. Bakgrunden sades vara den ”lättsinnighet, varmed fattigare och tjänstefolk, särdeles på landet, ingå äktenskapsförbindelser” och Danielsson tyckte att det, för lysning, skulle krävas att ”kontrahenterna kunna uppgiva och styrka sig äga någon lovlig närings-utväg för sig och barn, utan att falla samhället till last”. Tjänstefolk borde också kunna uppvisa ett intyg från sin husbonde på att han inte hade något emot giftermålet.²²² Saken behandlades av lagutskottet och allmänna besvärsoch ekonomiutskottet. De betonade – i linje med 1700-talets debattörer – att äktenskap ”snarare böra uppmuntras och befrämjas, än förhindras” och att ”den idoge aldrig skall sakna utväg till bärgning”. De fortsatte: ”det vore lika oförenligt med naturlig och borgerlig lag, som med statens idé, att inskränka en personlig rättighet därför, att dess innehavare är medellös eller tillhör den tjänande klassen.” Dessutom såg de inte att ett äktenskap där en eller båda parterna var tjänstehjon ”i någon måtto förnärma husbondeväldets lagliga och billiga fordringar”. De yrkade därför avslag på förslaget.²²³ Och så blev det.

Men frågan återkom vid riksdagen 1834–1835, nu i en motion från Anders Nordmark i Västerbotten, även han i bondeståndet. Nordmark föreslog en inskränkning i möjligheten att få gifta sig vid arton års ålder för ”den fattigare klassen av folket, som till sin livsbärgning och barns uppfostran icke ägde något annat försörjningsmedel än sin arbetskraft”. Den gruppen riskerade, enligt Nordmark, att hamna i nöd, särskilt vid missväxtår.²²⁴ Även denna motion behandlades av

lagutskottet och deras åsikt var densamma: inga inskränkningar behövdes i de ”åldriga undantagslag[arna]” från 1748 och 1756. De föreskrev nämligen redan att ynglingarna som ville gifta sig skulle ha ”stadig årlig tjänst eller idka arbete och hantverk”. Inte heller fanns det, menade utskottet, några negativa erfarenheter av bestämmelserna. Tvärtom, erfarenheten visade att de var ändamålsenliga

för allmogen, vars sysselsättningar giva en tidigare fysisk utbildning, än de flesta andra yrken, och inom vilken folkklass ynglingen ofta kan befinna sig i sådan ställning, att tidiga äktenskap bliva gynnande för både välmågan och sedligheten.²²⁵

Även denna gång yrkade lagutskottet på att motionen skulle avslås. Så blev det också: adeln, borgarna och bönderna ställde sig bakom utskottet utan några protokollförda diskussioner i frågan.

Men prästeståndet diskuterade frågan. När det gällde minderårigas giftermål framhöll Thorbjörn Morén, kontraktsprost i Visnum, att kraven på försörjning var för vaga och att tidiga äktenskap borde förbjudas ”emellan personer utan annan garanti för bärgning, än deras arbetsförmåga”.²²⁶ Om stadig tjänst inte innebar något annat än årstjänst ansåg han, och flera andra ledamöter som ställde sig bakom hans inlägg, att stora och många oredor skulle uppkomma: mannen skulle kanske kunna stanna i sin tjänst men hustrun och barnen skulle hamna på fattighuset. De gifta kanske inte kunde ”sammanflytta förr än i fattighuset”.²²⁷ ”Under benämningen *arbete* kan all sysselsättning inbegripas”, som Morén uttryckte det.²²⁸ ”Ja, var och en som emot dagspenning idkar arbete”, lade domprosten Holmström till och ansåg att förordningen därför krävde ett ”korrektiv”.²²⁹ Kravet på dem som ville gifta sig före tjuogoett års ålder borde istället vara att de brukade jord, eller förestod arbete eller hantverk.²³⁰

Även om det fanns ledamöter som framhöll vissa positiva sidor med tidiga giften, övervägde kritiken. Prästeståndet höll inte med lagutskottet om att tidiga äktenskap befordrade sedlighet. Tvärtom.²³¹ Dessutom gynnade de ”det fördärvliga statsfolkssystemet”, en arbetsorganisation som prästeståndet motarbetade intensivt.²³²

I diskussionen framhölls dock att problemet inte enbart (eller överhuvudtaget) var de tidiga giftermålen utan de tilltagande ”förhastade obesinnade äktenskap, som ingås av drängar och pigor” utan bostad och långvarig säker försörjning.²³³ Grundproblemet var deras försörjning. En av ledamöterna, fältprosten Edvall, beskrev det så här:

Man skaffar sig av någon besutten person ett slags försvar, men i laglig form, sätter sig ner på en annans ägor och uppgör en avhandling, enligt vilken man skulle till någon del bruka hemmanet; denna avhandling uppvisas för pastor, och han tvekar, men kan ej lagligen hindra giftermål.²³⁴

Pastorns tvekan bottnade i att han fruktade att fattigdom och elände skulle drabba inte bara paret utan även deras barn. ”Beklagligen sannas ej sällan dylika farhågor”, konstaterade han själv.²³⁵

En annan domprost beskrev det nygifta paret tillvaro så här:

så länge de äro ensamme, kunna genom arbete livnära sig, så ökas småningom barnskaran, som upptager moderns hela verksamhet. Fadrens arbetsförtjänst kan icke förslå för så många; och nu nödgas församlingen för dem uppföra hus, för att sedan ditbringa föda. Dessa föräldrar, ehuru ännu vid yngre år och med full arbetskraft, förlora småningom hoppet att själva kunna livnära sig och barnen, bliva modlösa och vänja sig vid att leva av allmosor, dem de snart med stegrande anspråk yrka, och dem den kristliga barmhärtigheten icke mer kan förvägra. Och så uppkommer dessa backstugor, vilkas mängd årligen förökas, och varifrån eländet utgår, ofta nog sällskapet av brott och sedeslöshet. Det är väl sant, att folkmängden sålunda förökas; men en befolkning av uslingar och tiggare utgör icke ett lands styrka, utan undergräver dess välfärd och leder till fördärv och upplösning.²³⁶

Grunden för dessa eländesbeskrivningar var inte främst tidiga giftermål i sig, utan de möjligheter att gifta sig, få bostad och laga försvar som gavs av de andra förordningarna som nämnts ovan. Det reformpaket som infördes för att stötta jordbruket och öka folkmängden på

1770-talet beskrevs här och i diskussionerna om den sociala frågan under 1800-talet som grunden för en tilltagande fattigdom. Reformerna hade förvisso ökat befolkningens mängd men en befolkning som saknade försörjning riskerade enligt debattörerna i prästeståndet inte bara att utarma landet ekonomiskt utan också att leda till samhällets upplösning.

Vid 1834 års riksdag hade prästeståndet lämnat tanken att (tidiga) giftermål gynnade sedlighet och allmän välfärd och formulerade dem istället som ett potentiellt hot för desamma. Den springande punkten var de obesuttna samhällsgruppernas försörjning. Estenberg och andra hade uppmärksammat försörjningsproblemen även på 1750- och 1770-talet. De reformer som då genomfördes – med backstugor, skattelättnader och privata uppgörelser mellan gifta tjänstehjon och jordägare – hade ökat möjligheterna för obesuttna grupper att gifta sig och bo skilt från sina arbetsgivare. I slutet av 1700- och början av 1800-talet växte befolkningen snabbt. Antalet obesuttna hushåll på landsbygden (torpare, backstugusittare, inhysesfolk och stutare) femdubblades mellan 1750 och 1870.²³⁷ En bit in på 1800-talet var de problem som ställdes i centrum för debatten snarare att dessa händer saknade lagliga medel till försörjning vilket i slutänden skulle belasta fattigvården.²³⁸

På 1780-talet hävdade man i riksdagen att "[d]en arbetande hopens flit är första grundvalen till ett samhälles styrka" och kunde kalla pigors utomäktenskapliga barn för "värnlösa ämnen till medborgare".²³⁹ I riksdagen 1828–1830 kunde samma befolkningsgrupper liknas vid djur och kallas för "avskum" och "den råa massan".²⁴⁰ Visst hade samhället förändrats men det hade även sättet att tänka och tala om det. 1800-talets diskussioner om "den farliga underklassen" skedde i ett annat intellektuellt klimat än upplysningstidens utvecklingsoptimism där inflytelserika personer som Faggot och Chydenius talade om fattiga arbetares friheter i positiva termer och deras välfärd som en central del av det allmänna bästa. Samtidigt fanns det, som jag visat, farhågor för både arbetslöshet och osedlighet redan i början av min undersökningsperiod och fortfarande på 1830-talet fanns det

de som värnade arbetarnas friheter. Diskussionerna präglades i dessa avseenden av såväl förändring som kontinuitet.

Sammanfattning, slutsatser och diskussion

Äktenskapet formulerades som en helt grundläggande institution i 1700- och det tidiga 1800-talets svenska samhällsdebatt. Debattörer kunde vara oense om hur man på bästa sätt uppmuntrade äktenskap och hur man såg till att de blev lyckliga, men de var rörande överens om att de var nödvändiga för samhällets fortbestånd och välfärd. På ett ekonomiskt plan handlade det först och främst om rikets befolkning. Endast i den äkta sängen fick man ha sex, endast där kunde framtidens befolkningstillväxt säkerställas. Men befolkningen handlade inte bara om kvantitet. Dess kvalitet skulle också säkras i äktenskapen: genom hushållens försörjning och uppfostran av barn. Hushållet och familjen betraktades som den första och viktigaste instansen för vidarebefordringen av landets seder och den evangeliska läran. Sist, men inte minst viktigt, var äktenskapets roll som grundmodell för samhällelig gemenskap och som grundenhet i staten. Det var gemenskapens innersta knut, det lilla samhälle som tillsammans med andra likadana skapade staten.

Det fanns dock hot mot detta fundament. Ett sådant som ofta syntes i debatten var mäns – enligt samtiden tilltagande – ovilja eller oförmåga att gifta sig. Vissa män ansågs agera i egenintresse: de ville ha sex utan att ta ansvar för frukten av det. De fördömdes. Andra var mer att beklaga. De ville nog gifta sig men hindrades av ekonomiska problem. I de övre samhällsskikten kunde det – vilket kommer att visas ytterligare i kommande kapitel – handla om att ett mer vidlyftigt leverne krävde medel som få hade. Därför riskerade de att gråna i ungarlsperuken. Upplysning för en sundare livsstil, bättre uppfostran och äktenskapliga råd kunde hjälpa i de samhällsgrupperna (mer om det i nästa kapitel). Men det var de stora massornas äktenskap som hade störst betydelse och för dem handlade problemen snarare om att det var svårt att hitta lämpliga sätt att försörja sig. Utgångspunkten i debatten var att drängar, pigor och obesuttna

som ville gifta sig, hade svårt att hitta försörjning och boende. I debatten togs det för givet att de – som gifta – inte kunde fortsätta leva hos sina husbönder på samma sätt som de gjort innan de gifte sig. Även om paret fortsatte tjäna, eller försörjde sig med olika typer av tillfälligt arbete, behövde de kunna skapa något eget. De hade, att döma av 1700-talets debattörer, behov av ett eget boende och en liten jordplätt, ”någon jordtorva, att jämte sitt arbete skaffa sig födan av”, som Estenberg formulerade det 1754.²⁴¹

För att skapa sådana förutsättningar var tidens beslutsfattare beredda att genomföra en rad reformer som förändrade hur rikets jord fördelades och brukades, åtgärder som på sikt har ansetts få långtgående följder.²⁴² Giftermål var en grundbult i dessa åtgärder. Hemmansklyvning kunde bara ske om den som gynnades av delningen gifte sig. De senare så kritiserade torpen och backstugorna skapades för att ge möjligheter för obesuttna att gifta sig vilket på lite längre sikt skulle öka antalet arbetande händer i jordbruket. I en tid av ekonomiska och sociala förändringar var man beredd att gå långt för att upprätthålla normen om att varje gift par skulle utgöra kärnan i ett eget hushåll. Men det fanns också en rad åtgärdsförslag som tillbakavisades, som särskilda ungarlsskatter och näringsfrihet.

I tidigare forskning finns diskussioner om hur man ska se på relationen mellan äktenskapet och staten under 1700- och 1800-talen. I de medicinska texter från 1800-talet som Maja Bondestam studerat, menar hon att ogifta män kontrasterades mot ”sunda familjefäder som med sina band till kvinnor, barn och familj signalerade en solidaritet med nationen, Gud och samhällets bestående värden”.²⁴³ Äktenskapet formulerades alltså även i senare medicinska sammanhang som en institution som kopplade männen till staten. Bondestam talar om detta som den politiska innebörden i kontrasten mellan gifta och ogifta män och betonar att mannen, genom barnen, integrerades i ”ett större helt” och på lång sikt sågs som ”delaktig i mänsklighetens intellektuella och moraliska angelägenheter”.²⁴⁴ Det finns således stora likheter i den politiska roll äktenskapet gavs i det sena 1700-talet och det sena 1800-talet. Men det finns också olikheter. En bärande tes i Bondestams studie av 1800-talets medicinska rådgivningslitteratur

var att den tillskrev (medelklass)män autonomi, individualitet och politisk subjektivitet. Mot detta ställdes de hotande ungkarlarna (ur samma klass) som framställdes som en egen grupp, karaktäriserad av upproriskhet, sjuklighet och avvikande sexualitet. Enligt Bondestam symboliserade de en modern manlighet som gått för långt. Deras individualism hade slagit över i egoism.²⁴⁵

Även under den period och i de genrer jag undersökt framställdes ogifta män som ett hot, men de beskrevs inte som en egen grupp och även om vissa av dem ansågs styrda av ett förkastligt egenintresse, medikaliserades inte deras agerande. Om deras val att inte gifta sig skulle beskrivas i termer av individualitet så var den hotande i sig. Att välja ett liv utanför äktenskapet var i de texter jag analyserat att välja ett liv utanför den samhälleliga gemenskapen. I den allmänna samhällsdebatten utgjorde inte männens individualitet grund för politisk subjektivitet. Tvärtom: det var först när de gifte sig och grundade ett hushåll – ett litet samhälle – som de kom att ingå i det större. Samhället och staten ansågs fortfarande kring sekelskiftet 1800 bestå av en mängd korporationer, inte individer. Och dessa korporationer satt, liksom staten, fortfarande ihop i den världsbild där hushåll, församling, rike och den gudomliga evigheten länkades samman. Kitter i denna ordning formulerades, i den tid som studeras här, ofta i termer av nytta och det allmännas bästa. Det var först när människor gifte sig som de kom att ingå i denna ordning. Först då ansågs deras sexualitet, arbete och omsorg kunna ställas i statens tjänst.

1700-talets ekonomiska och sociala politik har studerats av Monika Edgren i syfte att förstå hur staten då formade ett socialt medborgarskap: hur ”inbyggarna *diskursivt knyts till staten*”.²⁴⁶ Tidigare, menar Edgren, hade man sett på relationen mellan staten och de arbetande klasserna som enbart repressiv, men hon visar att 1700-talets socialpolitik också bidrog till att integrera de växande grupperna obesuttna. Män knöts till staten genom arbete och krigstjänst medan kvinnor knöts till det allmänna genom sitt moderskap, genom vård av barn och gamla. Därmed skapades det Edgren kallar ett ”genusdifferentierat socialt medborgarskap”, vilket cementerade (redan existerande) ”skilda sfärer för män och kvinnor där det ena könet systematiskt har

försörjarrollen och det andra könet systematiskt har vårdarrollen”.²⁴⁷ Edgren menar att kvinnors omsorgstjänster (omhändertagandet av små barn och gamla) efterfrågades av staten av befolkningspolitiska skäl. På så sätt kunde de vara till ”nytta” för staten och – som statlig motprestation – undkomma krav på laga försvar. I och med detta skapades en direkt relation mellan kvinnor och staten och en genuskonstruktion av nationen. Med det statliga moderskapet fick kvinnor acceptera en särpositionering i staten, jämförbar med det republikanska moderskapet i Frankrike eller det nationella moderskapet i England.²⁴⁸

I linje med Edgrens resonemang skulle man kunna hävda att de äktenskapliga reformerna som behandlats här skapade en liknande relation mellan män och staten. Om männen var beredda att gifta sig och sätta bo i ett av åtgärdspaketens torp eller backstugor, skulle de ju också undkomma kraven på laga försvar. Frågan är dock om reglerna knöt individerna till staten. Min tolkning är istället, som jag redan betonat, att det inte var som individ mannen knöts till staten, utan som make, far och hushållsföreståndare. Bandet som skapades var ett band mellan korporationer, inte ett band mellan stat och individ. Giftermålet konstituerade mannen politiskt och lyfte in honom, hustrun, och framtida barn och tjänstefolk i samhällsorganismen. Kvinnors uppgift som mödrar i staten var ingen särpositionering eftersom både män och kvinnor knöts till staten i egenskap av fäder och mödrar. Att försörja och uppfostra framtidens medborgare var deras gemensamma uppgift (mer om det i nästa kapitel). Äktenskap länkade båda könen till staten, men det var mannen som tillskrevs ansvaret för att giftermålen skulle komma till stånd. Därför var det också de ogifta männen och deras vilja och incitament att ingå äktenskap som formulerades som ett problem. Så, för att tala med Edgren, visst formulerades ett genusdifferentierat socialt medborgarskap i debatten kring sekelskiftet 1800, men inte genom att könen placerades i skilda sfärer och kvinnor blev mödrar i staten utan för att både män och kvinnor var föräldrar i staten. Det mest avgörande ansvaret åvilade mannen som skulle ta initiativ till giftermål och knyta den knut som höll samhället samman.

Isabel Hull ger äktenskapet en avgörande roll i samhällsutvecklingen i sin studie av hur sexualitet och lust reglerades i tysktalande områden under övergången mellan absolutism och civilsamhälle 1700–1815. I det absoluta samhället finner Hull att det kristna äktenskapet formulerades som ett fundament, både för individen och för samhället, och utomäktenskapliga relationer betraktades som brott mot både individen och samhällsordningen. Fungerande hushåll var ett överordnat mål, vilket gjorde hushållets inre angelägenheter till föremål för regleringar och myndigheternas intresse. Senare, i det Hull kallar civilsamhället, tänkte man sig att sexualiteten skulle regleras av samhällsmoralen, inte av lagen. Lagen skulle endast träda in om centrala rättsprinciper – som rätten till egendom – behövde försvaras. Nu betraktades sexualiteten som en naturligt baserad drift som omöjlig kunde undertryckas. Däremot kunde den tämjas. En klok regering skulle styra den in i en institution de kontrollerade: det civila äktenskapet. Det skulle leda till bättre omsorg om barn, mindre osedlighet och ökad flit då invånarnas och statens intressen skulle sammanfalla.²⁴⁹

I tyska områden ser Isabel Hull ett tydligt skifte i debatten under det sena 1700-talet. Tidigare hade fattigas möjligheter att gifta sig begränsats av krav på stadigt arbete och besparingar. Denna hållning övergavs nu och man såg allas möjlighet att gifta sig som det enda sättet att komma åt osedligt leverne. Det var statens uppgift att underlätta giftermål, inte att förhindra dem.²⁵⁰ Bakom detta fanns enligt Hull två grundtankar. Den första var att människan hade en oemotståndlig sexuell drift. Den andra att den driften borde kanaliseras in i äktenskapet, en för staten och samhället nyttig institution. Man vände, enligt Hull, på tanken om att arbete och acceptans i samhället var ett krav för äktenskap. Äktenskapet blev istället ett krav för arbete och samhällsnytta.²⁵¹ För att underlätta giftermål bland fattiga i tyska områden framfördes förslag om sänkta jordräntor, jordreformer, uppmuntran till fabriker och uppluckring av skrånas monopol. Hull tolkar detta som en del av det nya sättet att förhålla sig till sexualitet: ökad välfärd och kloka lagar skulle styra den sexuella energin och

knyta individen till den moraliska ordningen.²⁵² Likheterna med det svenska fallet är tydliga.

Här citerar Hull en text producerad inom den tyska statsadministrationen 1794:

all means must be used to encourage marriage, so that marriages increase, whereby [fornicators] tie a knot [*knipfen ein Band*] which their former excesses had hindered, a knot that fastens them closer to the state, and which is intended to improve the education of their children.²⁵³

Hull tolkar uttalandet som att ett giftermål också innebar att paret gifte sig med staten.²⁵⁴ Formuleringarna är uppseendeväckande lika Ferrners uttalande i den svenska riksdagen åtta år tidigare om att män fäste sig vid staten genom giftermål. I sammanhanget är det värt att notera att Sverige inte haft några generella regler som begränsade tillgången till äktenskap. Frågan är därför om den svenska debatten kan ses som en del i en övergång från en repressiv lagstiftning till en ny civil ordning med fokus på upplysning, utbildning och individuell moral. Jag tror inte det. Tvärtom ser jag mer kontinuitet än förändring. I det svenska fallet var det inte frågan om en övergång från ett repressivt teokratiskt fadersvälde till ett civilt broderskap grundat på upplysningsideal. Som jag ser det var det mer av ett krampaktigt fasthållande vid en äldre ordning även om den kunde kläs i en ny upplyst språkdräkt.²⁵⁵ Den kristliga omsorgen om barn och hushåll överfördes till en omsorg om det allmänna bästa.